

ตอนที่ 4 พระพุทธศาสนาและประเพณีไทย

นันทนา เศษะวณิชย์

บทที่ 1

พระพุทธศาสนา

ความเชื่ออันดับแรกของมนุษย์ คือ ความเชื่อในธรรมชาติหรือการนับถือธรรมชาติ ทั้งนี้เพราะตั้งแต่มนุษย์เกิดมาก็ได้พบธรรมชาติรอบตัว เช่น ความมืด ความสว่าง ความหนาว ความร้อน ฯลฯ ลักษณะต่างๆ ดังกล่าวมีผลทำให้มนุษย์มีทุกข์หรือมีสุขได้ ทำให้มนุษย์คิดว่าเหตุที่ธรรมชาติเป็นเช่นนั้นเพราะมีอำนาจสามารถบันดาลความสุขหรือทุกข์ให้แก่ตนได้ จึงพากันเชื่อและถือว่าธรรมชาตินั้น ๆ มีชีวิตจึงมีการนับถือธรรมชาติ (Nature Worship) นับเป็นขั้นแรกแห่งการเชื่อถือของมนุษย์¹

ต่อจากนั้นความคิดมนุษย์ได้วิวัฒนาการมาถึงขั้นที่สองคือ การนับถือผีสังเทวดา มนุษย์เริ่มมีความสงสัยว่าภาวะผันแปรต่างๆ ในตัวธรรมชาติที่บันดาลให้เกิดความทุกข์ความสุขแก่มนุษย์นั้นคงจะมีอำนาจอะไรอย่างหนึ่งสิ่งสถิตย์อยู่ อำนาจที่สามารถบันดาลให้เป็นไปได้นั้นเรียกว่า วิญญาณ (Spirit) วิญญาณที่นำความทุกข์ให้เกิดขึ้นอาจเป็นมารร้ายหรือผีสัง ส่วนวิญญาณที่นำความสุขมาให้อาจเป็นเทวะประเภทใดประเภทหนึ่ง และในขั้นนี้เราอาจแบ่งความเชื่อถือผีสังเทวดาหรือวิญญาณที่ทรงอำนาจสิงอยู่ในธรรมชาตินั้นออกเป็น 3 ลำดับแห่งวิวัฒนาการทางความคิดของมนุษย์คือ²

1. เริ่มจากธรรมชาติแต่ละอย่างก่อนแล้วขยายออกไปถึงธรรมชาติทุกอย่างในโลก คือเชื่อว่าทุกสิ่งในโลกมีวิญญาณสิงอยู่ทั้งหมด

2. มีความเชื่อว่ามีวิญญาณเหล่านั้นมีอำนาจคนละอย่าง วิญญาณบางอย่างอาจบันดาลความดี ความสุขให้แก่มนุษย์ ขณะที่วิญญาณบางอย่างอาจบันดาลความชั่ว ความทุกข์ให้แก่มนุษย์ได้ วิญญาณเหล่านั้นต้องมีรูปร่าง แต่ไม่สามารถมองเห็นได้

3. ทั้งๆ ที่มีรูปร่างแต่ไม่สามารถมองเห็นได้ มนุษย์จึงเริ่มสร้างภาพด้วยความนึกคิดของตนเอง ภาพที่คนนับถือจึงเรียกว่าพระเจ้าหรือเรียกว่าผีสังเทวดาก็แล้วแต่ความเชื่อถืออันนี้คือมูลเหตุอันหนึ่งของศาสนาในสังคมมนุษย์แต่โบราณ นักปราชญ์เรียกความเชื่อหรือลัทธิศาสนาอันนี้ว่า Animism

วิวัฒนาการขั้นที่สามแห่งความเชื่อถือของมนุษย์ก็คือการบูชาบรรพบุรุษ (Ancestor Worship) สิ่งที่ทำให้เราได้ทราบความเชื่อถือของมนุษย์ในอันดับนี้คือ ผลงานของนักโบราณคดีที่ทำการขุดค้นโบราณวัตถุใต้พื้นดิน ได้พบซากศพมนุษย์ซึ่งมีคุณค่าแก่การศึกษาลัทธิศาสนาของมนุษย์สมัยโบราณ ทั้งนี้เพราะในบริเวณที่พบซากศพนั้นได้พบเครื่องบูชาศพพร้อมรายการตกแต่งหลุมศพ จึงเข้าใจว่ามนุษย์แต่โบราณนับถือบูชาบรรพบุรุษของตน และอาจกล่าวได้ว่าการบูชาบรรพบุรุษนั้นเป็นมูลเหตุอันหนึ่งของลัทธิศาสนาด้วย

การนับถือบูชาบรรพบุรุษซึ่งส่วนมากเป็นบิดามารดา หรือปู่ย่า ตายาย ที่ตายไปแล้ว มนุษย์โบราณเข้าใจว่ามีบรรพบุรุษเหล่านั้นจะยังคงเป็นผู้ปกครองคอยดูแลความทุกข์สุขของบรรดาลูกหลานญาติพี่น้องอยู่เสมอ³ การที่มนุษย์โบราณบูชาดวงวิญญาณของบรรพบุรุษอาจบูชาเพราะความเกรงกลัวว่าวิญญาณนั้น ๆ จะมาทำร้ายตนและลูกหลานผู้ประพฤติชั่วหรือเคารพบูชาเพราะความกตัญญูรู้คุณบรรพบุรุษนั้น ๆ

เนื่องจากมนุษย์บูชากราบไหว้วิญญาณของบรรพบุรุษก็เลยเป็นเหตุให้เกิดเทพเจ้าหรือพระเจ้าประจำตระกูลและพระเจ้าประจำครอบครัว ซึ่งเทพเจ้าเหล่านั้นก็คือดวงวิญญาณของบรรพบุรุษนั่นเอง ฉะนั้นการนับถือกราบไหว้บูชาผีบ้านผีเรือนซึ่งยังคงปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายในหมู่คนไทยปัจจุบัน ก็เนื่องมาจากสาเหตุดังกล่าว

อนึ่ง เมื่อมีการเคารพบูชาสิ่งใดขึ้น ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องมีพิธีกรรมและการแต่งถ้อยคำกล่าวสรรเสริญบุญคุณและอำนาจของสิ่งของนั้น ๆ เป็นพิเศษขึ้นมา คำสาธยายมนต์อันอ่อนหวานหรือพิธีกรรมประกอบการเคารพบูชา เช่น คัมภีร์ฤคเวทและสามเวทของพราหมณ์อันเป็นบทสวดแสดงยัญญูพิธีต่าง ๆ ก็เป็นผลสืบมาจากเหตุดังกล่าว⁴

วิวัฒนาการขั้นที่สี่คือ การนับถือเทพเจ้าหลายองค์สืบเนื่องมาจากการสร้างภาพเทพเจ้าขึ้นตามมโนคติของตนสุดแล้วแต่ว่าธรรมชาติอย่างไรสมควรมีรูปร่างเป็นอย่างไรมีอำนาจมากน้อยกว่ากันเพียงไร

ความเชื่ออันดับต่อไปก็ยังเป็นความเชื่อเรื่องเทพเจ้าหลายองค์แต่ได้แบ่งแยกกำหนดหน้าที่ของเทพเจ้าแต่ละองค์ลงไป ให้ควบคุมมนุษย์แต่ละกลุ่ม ให้เป็นที่กราบไหว้ของมนุษย์แต่ละหมู่ โดยเฉพาะ ไม่ปะปนกันเช่นในอินเดียโบราณ การนับถือพระเจ้านี้ก็แบ่งออกเป็นกลุ่มเป็นพวกตามชั้นวรรณะของคน วรรณะหนึ่งต้องนับถือพระเจ้าองค์หนึ่งจะปะปนกับพระเจ้าของวรรณะอื่นไม่ได้

ขั้นต่อไปเป็นการนับถือเทพเจ้าองค์เดียว เมื่อมนุษย์รวมกันเป็นกลุ่มเป็นพวกก็ย่อมมีหัวหน้าการที่หัวหน้าจะรวบรวมคนในกลุ่มให้เป็นปึกแผ่นได้ก็จะประกาศสั่งสอนคนของตนว่า ในโลกนี้มีเทพเจ้าสูงสุดเพียงองค์เดียว จะบันดาลสิ่งใดให้เป็นไปตามพระประสงค์ได้เช่น การประกาศบัญญัติ 10 ประการโดยอ้างอำนาจของพระยะโฮวาของโมเสสก็ดีหรือการประกาศพระคัมภีร์โกหร่านของพระมะหะหมัดก็ดี เป็นวิวัฒนาการแห่งการนับถือศาสนาของมนุษย์และเกิดขึ้นด้วยความมุ่งหมายที่จะรวมคนภายในครอบครองของตน

อันดับสุดท้ายเป็นลำดับที่มนุษย์มีเหตุผล มีความคิดเห็นเป็นของตนเอง ไม่ยอมขึ้นอยู่กับอำนาจของสิ่งที่มองไม่เห็นและไม่สามารถพิสูจน์ได้ เป็นลำดับของความคิดที่ประกอบด้วยเหตุผล ละความงมงาย เป็นมูลเหตุให้เกิดลัทธิศาสนาที่สำคัญยิ่งใหญ่อีกศาสนาหนึ่งในโลกคือ พุทธศาสนา⁵

ความเชื่อถือของชนชาติไทยตั้งแต่เดิมนั้นไม่ต่างกับของชาติอื่นคือ มีความเชื่อถือสิ่งตามปรกติมองไม่เห็นตัว แต่ถือหรือเข้าใจว่ามีฤทธิ์หรืออำนาจอยู่เหนือคน อาจบันดาลให้ดีหรือ

ร้ายหรือให้คุณให้โทษแก่คนได้ ความเชื่อถืออย่างนี้เรียกว่าลัทธิถือผีสางเทวดาอันเป็นคติศาสนา มีมาแต่ดั้งเดิมของมนุษย์ก่อนที่จะมีวิวัฒนาการมาเป็นคติศาสนาอันประณีต ขึ้นในปัจจุบัน อาจสรุปได้ว่าลัทธิถือผีสางเทวดาที่ชนชาติไทยนับถือแบ่งได้เป็น 4 ประเภทคือ

1. นับถือผีที่เป็นเทวดารักษ์ เช่น รุกขเทวดา อากาศเทวดา เจ้าฟุ้ง เจ้าท่า เจ้าป่า เจ้าเขา (Nature Worship)

2. นับถือผีปู่ ย่า ตา ยาย และผีเรือนหรือผีบรรพบุรุษ

3. นับถือผีวีรบุรุษ เช่น นับถือเจ้ากวนอู (Hero Worship)

4. นับถือผีร้าย เช่น ผีห้า (Demon Worship)⁶

ความเชื่อถือผีดังกล่าวของคนไทยฝังลึกอยู่ในจิตใจยากที่จะให้สูญหมดไปได้เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า คติผีสางเทวดาเป็นความเชื่อของชาวไทยหรือไม่ว่าชาติใด ๆ มาก่อน ครั้นต่อมาชาวไทยได้รับพุทธศาสนาเป็นที่นับถือ คติความเชื่อเดิมนั้นก็ยังคงอยู่ภายหลังเมื่อมาติดต่อกับชนชาติเขมร ไทยก็ได้รับลัทธิศาสนาฮินดูผ่านเขมรมานับถือด้วย.

พระพุทธศาสนาสมัยสุโขทัย

ชนชาติไทยแต่โบราณนับถือศาสนาต่างๆ ซ้อนกันประจวบเจดีย์ คือนับถือผีสางเทวดา เป็นพื้นฐาน ถัดขึ้นไปนับถือไสยศาสตร์ ซึ่งมีอยู่ในศาสนาพราหมณ์และศาสนาฮินดู แล้วจึงนับถือพุทธศาสนาเป็นเสมือนยอดเจดีย์ ความเชื่อทั้งสามคตินับถือคละเคล้าปะปนกันไป จะถืออย่างไหนมากหรือน้อยกว่ากันก็สุดแล้วแต่ชาติชั้นและการศึกษาของคนในหมู่นั้นซึ่งไม่เท่าเทียมกัน ใครจะถือหนักไปทางไหน ถ้าไม่เป็นสิ่งที่ทำให้ตนเองและผู้อื่นเดือนร้อนก็ยอมทำได้ตามศรัทธาของตน⁷

พุทธศาสนาซึ่งถือเป็นศาสนาประจำชาติของชนชาติไทยตั้งแต่สมัยโบราณ ได้เกิดขึ้นในหมู่นับถือผีสางเทวดาซึ่งแวดล้อมอยู่รอบด้าน โดยเนื้อแท้ของพุทธศาสนาแล้วก็เป็นเรื่องที่สั่งสอนคนให้รู้จักคิดด้วยเหตุผลเมื่อเห็นจริงแล้วจึงเชื่อและประพฤติปฏิบัติตนไปตามนั้นไม่ใช่เชื่ออย่างมงาม แม้ว่าพุทธศาสนาจะเกิดในหมู่นับถือผีสางเทวดาก็ตาม แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่เคยทรงประกาศว่าพุทธศาสนามีขึ้นเพื่อทำลายเรื่องผีสางเทวดาซึ่งมีอยู่ในศาสนาอื่นที่ประชาชนยังนับถือกันอยู่เช่น เรื่องนรก สวรรค์ เรื่องนิยายนิทาน เป็นต้น

ประชาชนสมัยนั้นยังมีความเชื่อเรื่องผีสางเทวดาว่าเป็นตัวการทำให้มนุษย์ได้รับความสุขและความทุกข์ ทำให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล ทำให้พืชพรรณธัญญาหารอุดมสมบูรณ์ทำให้เกิดความแห้งแล้ง เกิดภัยพิบัติอย่างร้ายแรง เช่น แผ่นดินไหว น้ำท่วม โรคภัยไข้เจ็บ ประชาชนจึงต้องบวงสรวงผีสางเทวดาเหล่านี้ให้ช่วยถึงกับฆ่าคนฆ่าสัตว์เป็นพลีบูชาขัย หรือถ้าบวงสรวงไม่สำเร็จก็ต้องใช้อุบายทางเวทมนต์บังคับให้ผีสางเทวดาเหล่านั้นจำต้องอำนวยการให้สมความปรารถนา⁸

เมื่อประชาชนบางพวกมาเลื่อมใสและนับถือพุทธศาสนาแล้วผู้ที่มีปัญญารู้จักใช้เหตุผลก็จะเลิกนับถือผีสางเทวดา แต่ก็มีเป็นจำนวนน้อย ส่วนใหญ่แม้จะนับถือพุทธศาสนาแล้วยังคง

นับถือผีสงเทวดาอยู่ เพียงแต่เปลี่ยนพิธีกรรมที่มีลักษณะรุนแรงเช่นฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเป็นบุญชัฏญ ให้มีลักษณะอย่างอื่นไป ฉะนั้นชนชาติไทยในอดีตที่นับถือพุทธศาสนาจึงแบ่งเป็น 2 พวกใหญ่ ๆ พวกแรกนับถือแต่เนื้อแท้อันเป็นหลักธรรมในพุทธศาสนา ส่วนอีกพวกหนึ่งมีจำนวนมากกว่าจะรวมเอาเรื่องไสยศาสตร์เข้านับถือด้วย ถ้าให้พวกหลังนี้ซึ่งมีปัญญาความคิดน้อยถือหลักธรรมแต่อย่างเดียวย่อมจะไม่เข้าใจซาบซึ้งในข้อพระธรรม ในที่สุดก็จะกลับไปนับถือผีสงเทวดาอันเป็นความเชื่อเดิมของตนแต่อย่างเดียว

ในระยะเวลาต่อมา พุทธศาสนาเกิดแบ่งแยกออกเป็น 2 นิกายใหญ่ คือนิกายเถรวาทและอาณาจักรยาวหรือมหายาน และต่อมาอีกก็ได้เกิดพุทธศาสนาอีกนิกายหนึ่งเรียกว่าวัชรยานหรือวัชรวาท ขึ้น จึงทำให้เรื่องไสยศาสตร์เกี่ยวกับผีสงเทวดาและเวทมนต์คาถาอาคมเข้ามาแทรกซึมพุทธศาสนาเข้า โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นพุทธศาสนาของประชาชนเพราะประชาชนส่วนใหญ่ยังหวาดกลัวต่อภัยอันตรายซึ่งเชื่อว่ามีผีร้ายเป็นผู้กระทำขึ้น ครั้นเมื่อมีสิ่งใดที่สามารถป้องกันภัยเหล่านั้นได้ประชาชนก็ยอมรับนับถือด้วยความยินดี

สำหรับพุทธศาสนาซึ่งถือกำเนิดในอินเดียได้เริ่มมาประดิษฐานในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ครั้งที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงทำตติสังคายนาเมื่อราว พ.ศ. 300 พระองค์ได้ทรงส่งสมณทูตไปเผยแผ่พุทธศาสนาในดินแดนใกล้เคียง คือทางเหนือขึ้นไปยังเขตหิมาลัย ทางใต้ลงไปยังอาณาจักรทมิฬและลังกา ทางตะวันออกมายังสุวรรณภูมิ ส่วนทางตะวันตกก็ได้เผยแผ่พุทธศาสนาไปในหมู่พวกกรีกในซีเรีย⁹ ลัทธิพระศาสนาในครั้งนั้นเป็นลัทธิหินยาน คัมภีร์พระไตรปิฎกอันเป็นหลักของพระพุทธานุศาสนเป็นภาษาบาลี

ในขณะที่พระพุทธศาสนาลัทธิหินยานไปเจริญอยู่ในดินแดนอื่น ๆ นั้น ในอินเดียได้มีการเปลี่ยนแปลงบางอย่างเกี่ยวกับพุทธศาสนาขึ้น กล่าวคือได้เกิดมีความแตกแยกทางความคิดของบรรดาสาวกพระพุทเจ้า ผู้ต้องการจะเปลี่ยนแปลงหลักของพระพุทธานุศาสนาให้เข้ากับความต้องการของประชาชนและให้เข้ากับกาละเทศะ บรรดาสาวกหมุ่นนั้นได้มีความคิดและหลักการผิดไปจากหลักเดิมของพระพุทธานุศาสนา ภายหลังได้รับการสนับสนุนจากกษัตริย์ผู้มีอำนาจองค์หนึ่งคือพระเจ้ากนิษกะแห่งราชวงศ์กุษาณะ ต่อมาลัทธิพุทธศาสนานี้ได้ชื่อว่ามหายานซึ่งมีอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์เข้าแทรกอยู่มาก พระเจ้ากนิษกะทรงสนับสนุนให้ได้แพร่หลายไปไกลทางภาคกลางของทวีปเอเชียตลอดจนภาคเหนือของอินเดียไปตามทางสายการค้าเข้าสู่จีนและได้แพร่หลายมายังประเทศไทยด้วย¹⁰

พระพุทธานุศาสนาลัทธิมหายานแพร่หลายเข้าสู่ไทยได้ 2 ทาง คือจากกัมพูชาทางหนึ่งและมาจากกรุงศรีวิชัยในเกาะสุมาตราแผ่มาทางเมืองนครศรีธรรมราชอีกทางหนึ่ง¹¹ ชนชาติไทยได้นับถือพุทธศาสนาที่มำตั้งแต่ยังอยู่ในเมืองเดิมคือทางตอนใต้ของจีน ครั้นเมื่ออพยพลงมามีอาณาจักรใหญ่ของตัวเองคือ สุโขทัย จึงมาพบศาสนาลัทธิมหายานเช่นเดียวกับที่นับถืออยู่แล้วก็นับถือตามลัทธิดังกล่าวต่อมา ฉะนั้นคนไทยสุโขทัยที่นับถือพุทธศาสนาก็มี 2 พวกคือ พวกที่นับถือลัทธิหินยานซึ่งมีอยู่ก่อนและพวกที่นับถือลัทธิมหายานซึ่งเข้ามาภายหลัง ลัทธิมหายานคงจะเป็นที่นับ

ถืออย่างแพร่หลาย เพราะพุทธเจดีย์ต่างๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยนั้นสร้างตามคติมหายานแทบทั้งสิ้น พระธรรมก็ใช้วรรณภาษาสันสกฤตจนแพร่หลาย ครั้นเมื่อพุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมลงเพราะประเทศตกอยู่ในอำนาจพวกถือศาสนาอื่น ประเทศต่างๆ ที่นับถือพุทธศาสนาก็เริ่มขาดการคมนาคม ในกิจศาสนากับอินเดีย นอกจากนั้นประเทศทางตะวันออกซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลตั้งแต่แหลมมะลายู ตอนใต้ไปจนถึงเกาะสุมาตรา เกาะชวาตลอดจนเมืองจามซึ่งเคยถือพระพุทธศาสนามาแต่ก่อนก็ ถูกพวกแขกอาหรับบังคับให้เข้ารับนับถือศาสนาอิสลามเสียโดยมาก

ประเทศที่นับถือพุทธศาสนาในแถบนี้จึงเหลืออยู่แต่ลังกา พม่า มอญ ที่ถืออย่างหินยาน ส่วนประเทศไทย ก็มพุทธาถืออย่างมหายาน จนประมาณราว พ.ศ. 1696 พระเจ้าปรีกรมพหุ-มหาราช ได้ครองลังกา ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้ประชุมพระสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยในภาษาบาลีตามลัทธิหินยาน แล้วจัดการปกครองสงฆมณฑลให้ศึกษาธรรมวินัยเพื่อฟูขึ้น เกียรติคุณอันนั้นเลื่องลือมายังประเทศต่างๆ ปรากฏว่าภิกษุ-สงฆ์ทั้ง เขมร มอญ ไทย พม่า พา กันไปศึกษาพระศาสนาในลังกาทวีปแล้ววชแปลงเป็นลังกาวงค์ นำลัทธิหินยานอย่างลังกามา ประดิษฐานยังประเทศเดิมของตนเมื่อราว พ.ศ. 1800 พระสงฆ์ไทยนำลัทธิลังกาวงค์มาตั้งที่ เมืองนครศรีธรรมราชแล้วแพร่หลายขึ้นมาถึงเมืองสุโขทัยอีกทางหนึ่งในสมัยเมื่อไทยได้เป็นใหญ่ ในสยามประเทศ ลัทธิลังกาวงค์กำลังเจริญรุ่งเรืองไทยก็รับนับถือลัทธิลังกาวงค์มีปรากฏอยู่ใน จารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า สังฆนายกในกรุงสุโขทัยล้วนมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชก็คือพระ สงฆ์ที่ถือลัทธิลังกาวงค์นั่นเอง พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงค์นั้นถือคติอย่างหินยานพระไตร-ปิฎกก็เป็นภาษามคธ เมื่อไทยรับถือลังกาวงค์พระสงฆ์ไทยจึงเลิกศึกษาพระธรรมวินัยในภาษา สันสกฤตอย่างแต่ก่อนเปลี่ยนเป็นศึกษาภาษามคธตั้งแต่นั้นมา ลัทธิลังกาวงค์นี้เข้ามายังเมือง นครศรีธรรมราชเมื่อราว พ.ศ. 1740 ก่อนตั้งราชวงศ์สุโขทัย จนในสมัยพ่อขุนรามคำแหงได้นครศรี-ธรรมราชเป็นเมืองขึ้นและได้ทรงรับลัทธิพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงค์ไว้ด้วยความเลื่อมใสถึงกับ อาราธนาพระสงฆ์เถระ พระมหาเถระ จากนครศรีธรรมราชมาประดิษฐาน ลัทธิหินยานลังกาวงค์นี้ ยังเมืองสุโขทัยดังความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า

“.....มหาเถร สังฆราชปราชญ์เรียนจนปิฎก ไตรยหลวกกว่า ปุครู ในเมืองนี้ ทุกคนลุก แต่เมืองนครศรีธรรมราชมา.....”

จะเห็นได้ว่าผู้นำทางศาสนาถือสังฆราชที่มาจากนครฯ และนครฯ นั้นในพุทธศตวรรษ ที่ 18-19 ก็ติดต่อกับลังกา จึงทำให้คิดว่าสุโขทัยน่าจะได้อิทธิพลพุทธศาสนาจากลังกา ลัทธิ-ลังกาวงค์กำลังเจริญรุ่งเรืองมากในเวลานั้นก็เผยแพร่เข้ามานครฯ สุโขทัยก็รับช่วงต่อจากนครฯ

การที่พ่อขุนรามฯ ได้นำระบบศาสนาใหม่เข้ามานี้เป็นพุทธศาสนาหินยานอย่างลังกาวงค์ เข้าปรับปรุงศาสนาพุทธที่ว่าเสื่อมโทรมลงมากแล้ว และบทพรรณนาในหลักหนึ่งกล่าวว่า การนับ ถือพุทธศาสนาของชาวเมืองหรือกษัตริย์มีการนับถือพุทธศาสนาอย่างท่วมท้น ส่วนมากเน้นทาง พิธีกรรม การก่อสร้างศาสนสถาน การสร้างพระพุทธรูป แต่เมื่อพิจารณาจากความเชื่อในทางศาสนา ในทางศาสนาในจารึกหลักที่ 1 นั้น จะเห็นว่าสิ่งที่เข้ามาสอดแทรกในตอนท้ายด้านที่ 3

คือ พระขพุงผี ซึ่งเป็นสิ่งที่เน้นมากกว่าเป็นสิ่งสำคัญในเมืองสุโขทัย เช่นกล่าวว่ “พระขพุงผี เทพยาคาในเขอันนั้น เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ขนผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แลไว้ดี เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดีถือไหว้บตีพลีปลุก ผีในเขอันบักุ่มบเกรง เมืองนี้หาย”

การเน้นเรื่องผีสางเทวดานี้จะเห็นว่สำคัญและเป็นสิ่งที่น่ากลัวมาก เพราะในตอนต้น บอกว่บับถือพุทธศาสนา แต่พอตอนจบกลับบยกย่องผีสางเทวดาว่เป็นใหญ่ที่สุดในเมืองนี้เป็น ผู้ที่สามารถทำให้บ้านเมืองล่มจมและเจริญได้ จะต้องเคารพบูชาผีสางเทวดา คือพระขพุงผี แสดงว่ผีเป็นสิ่งที่คนนับถือกันมากซึ่งมีอิทธิพลต่อคนสมัยสุโขทัยมากที่สุด¹²

ครันถึงสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทยปรากฏว่พุทธศาสนาธิลธิลิ่งกาวงค์เจริญรุ่งเรืองมาก จะเห็นได้จากพระองค์ได้ทรงอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชตลอดจนพระเถระอื่นๆ อีกมากมาย บรรดาพระเถระเหล่านี้ได้มาปลุกฝิ่งความศรัทธาในลธิลิ่งกาวงค์ในสุโขทัยให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ทรงเผยแพร่วะไตรปิฎกภาษามคธ ทรงเชี่ยวชาญทั้งคคิโลกและคคิธรรมสามารถเทศนา บรรยายจนผู้คนเลื่อมใสศรัทธา และโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหาธรรมราชาลิไทยถึงกับเสด็จออกผนวช พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่ตั้งอยู่ในทศพิทธราชธรรมและทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ในทางศาสนา ได้ทรงสร้างปูชนียสถานเช่น ศิลจาริกและการจำลองรอยพระพุทธรบาทจากเขสุมนกฎ เมืองสิงหลแล้วนำมาประดิษฐานยังเมืองศรีสขชนาลัย พระองค์ได้ทรงศึกษาตำราต่างๆ จากผู้รู้ซึ่งคือนักบวชในลธิศาสนาต่างๆ เช่น พราหมณ์ดาบสเป็นต้น นอกจากนั้นพระองค์ยังได้อัญเชิญ พระศรีรัตนมหาธาตุจากลิ่งกามาประดิษฐานในเมืองนครชุมและได้ทรงปลุกต้นโพธิ์เพื่อบูชา พระธาตุ

เมื่อพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองก็มีการนิมนต์พระเถระจากลิ่งกามาจำศีลยังเมืองสุโขทัย มากขึ้น ฉะนั้นการสร้างวัดจึงเป็นสิ่งจำเป็นต้องสร้างให้มีจำนวนเพียงพอกับพระเถระและพระภิกษุ อาคารที่สร้างก็ได้แก่ กุฏิพระสงฆ์ วิหาร พุทธศาลาเป็นต้น แบ่งการสร้างออกเป็น 2 เขต คือคามวาสีกับอรัญวาสี คามวาสีคือวัดที่สร้างอยู่ในหมู่บ้าน ส่วนอรัญวาสีได้แก่วัดที่ปลุกสร้างไว้ในป่า เช่น วัดป่ามะม่วง วัดอรัญญิก

ดังปรากฏในศิลจาริกวัดป่ามะม่วง จ.ศ.1905 ว่ พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงจัดให้พระมหาสามีสังฆราชที่มาจากลิ่งกาอยู่ ณ อรัญญิกประเทศคือ อัมพวนาราม วัดสวนมะม่วงนอกพระนคร ความในศิลจาริกมีว่

“.....สมเด็จพระบรมบพิตรตรัสใช้บัณฑิตไปอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชอันกอบด้วย ศิลจาริกยานุวัตร ทรงพระไตรปิฎกจนมีศิลปศาสตร์รอบรู้กระบิลตำราลิ่ง ฉบับโบราณจารย์ครบทุกประการอันประเสริฐ ซึ่งสถิตยอยู่ในนครจันทรเขตในประเทศเกาะลิ่งกาทวีป สิงหภพภาษามาสู่กรุงศรีสขชนาลัย พระองค์จึงมีรับสั่งให้ศิลปินายช่างปลุกกุฏิวิหารระหว่างป่ามะม่วงอันมีในทศประจิมเมืองสุโขทัย....”¹³

หนึ่งในรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไท พระสงฆ์แบ่งเป็น 2 คณะ คือ คามวาสี และ อรัญวาสี แต่เดิมมีพระสงฆ์พวกเดียวคือ คามวาสี ต่อมาเมื่อพระสงฆ์ไทยรับการอุปสมบทตามลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาเผยแผ่ในกรุงสุโขทัยมีจำนวนมากขึ้น จึงเกิดเป็น 2 คณะ พระสงฆ์ที่รับลัทธิลังกาวงศ์เข้ามานี้เป็นพวกอรัญวาสี คือพระสงฆ์ที่ขอบอยู่สันโดษตามป่าตามเขาไม่เข้ามาอยู่ในเมือง

สิ่งที่น่าสังเกตคือ ธรรมเนียมการสร้างเจดีย์บรรจุพระธาตุในสมัยสุโขทัย มีการปลูกต้นไม้เพื่อบูชาพระธาตุด้วยเสมอ การสร้างเจดีย์พระธาตุ มีผลทำให้เกิดประเพณีการสร้างวัดอนุสาวรีย์ขึ้นในกรุงสุโขทัย และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติต่อกันมาในยุคหลังด้วย การสร้างวัดอนุสาวรีย์มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของวงศ์ตระกูล ดังจะเห็นได้จากวัดในเขตเมืองสวรรคโลก ปรากฏว่ามีวัด อนุสาวรีย์ อยู่หลายวัด

จะเห็นได้ว่าคนสุโขทัยมีความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างมาก โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำ ได้ทรงบำเพ็ญกุศล ทรงประพาศธรรม ทรงก่อสร้างและบำรุงศาสนสถาน และพระราชทานทรัพย์บำรุงพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างวัดเป็นกิจสำคัญที่ทั้งกษัตริย์และประชาชนให้ความสนใจมาก

การที่พระมหากษัตริย์ไทยทรงทำนุบำรุงพระพุทธรูปด้วยการสร้างวัดนั้น อาจมีมูลเหตุมาตั้งแต่ดั้งเดิม กล่าวคือ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้เกิดมีเจดีย์วัดถุในพระพุทธรูปสำหรับสักการะบูชาแทนพระองค์ตามประเพณีอันมีมาในอินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ถ้าผู้ทรงคุณธรรมในศาสนาถึงมรณภาพลง เมื่อเผาศพแล้วย่อมเก็บอัฐิธาตุบรรจุไว้ในสถูป (ที่เรามักเรียกกันว่าพระเจดีย์) สร้างขึ้นตามกำลังของเจ้าภาพ มีตั้งแต่เพียงเป็นกองดินขึ้นไปจนถึงสร้างเป็นปึกแผ่นแน่นหนาโดยประณีตบรรจง เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเข้าพระนิพพานถวายพระเพลิงพระพุทธรูปแล้ว กษัตริย์และมหาพราหมณ์อันเป็นเจ้าเมืองต่างๆ ซึ่งนับถือพระพุทธเจ้าขอแบ่งพระบรมธาตุไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ให้มหาชนในเมืองของตนสักการะบูชา เมื่อเกิดมีพระเจดีย์หรือพระสถูปที่ประดิษฐานพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าสร้างขึ้น ณ ที่แห่งใดที่แห่งนั้นพวกพุทธศาสนิกชนก็ย่อมชวนกันไปสักการะบูชา จากนั้นก็มีกษัตริย์ตลอดจนประชาชนผู้มีความเลื่อมใสศรัทธาได้สร้างสิ่งก่อสร้างเพิ่มขึ้น ณ ที่แห่งนั้น จึงได้เริ่มเกิดมีวัดขึ้น เช่น พระปฐมเจดีย์ซึ่งถือเป็นวัดชั้นเก่าที่สุดในประเทศไทย

นอกจากนั้นตามพุทธประเพณี พระภิกษุสงฆ์จะไม่อยู่ประจำ ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใดโดยเฉพาะ เมื่อถึงฤดูแล้งการเดินทางสะดวกจึงแยกย้ายกันไปสั่งสอนเผยแผ่หลักธรรมตามบ้านตามเมืองต่างๆ ต่อเมื่อถึงฤดูฝนการเดินทางไม่สะดวกจึงอยู่ประจำที่ ด้วยเหตุนี้เองจึงมีผู้มีจิตศรัทธาถวายพระอารามให้เป็นที่อยู่ของพระภิกษุสงฆ์ เช่น เขตวนาราม และบุพพาราม ที่ประทับของพระพุทธเจ้า และบรรดาพระสงฆ์สาวกที่จะได้พักอยู่เมื่อเป็นฤดูฝน แต่พระอารามดังกล่าวมิได้เป็นที่อยู่ประจำเหมือนอย่างวัดในประเทศไทยอย่างปัจจุบันนี้ วัดที่เป็นที่อยู่ประจำของพระสงฆ์เพิ่งเกิดขึ้นในอินเดียในสมัยหลัง วัดที่เกิดขึ้นในชั้นหลังนี้มักสร้างกุฏิสงฆ์ขึ้นในบริเวณ

มหาพุทธเจดีย์สถาน ดังเช่นที่ในบริเวณพระธรรมิกเจดีย์ ณ ตำบลมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ซึ่งเป็นที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนานั้น เป็นต้น หรือเป็นที่สำหรับบำเพ็ญสมณธรรมไว้ในถ้ำ เช่นที่ถ้ำเอลลอร่า ในแขวงไฮดาระบาด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม วัดดังกล่าวก็มีใช่เป็นที่พระสงฆ์พักอย่างถาวร เพราะพระสงฆ์ยังคงถือวัตรปฏิบัติอย่างในครั้งพุทธกาล คือเที่ยวจาริกไปเพื่อสอนพระพุทธศาสนาหรือแสวงหาโมกขธรรม¹⁴

สำหรับในประเทศไทย การที่มีวัดและสังฆมณฑลเกิดขึ้น ก็อาจจะสืบเนื่องมาจากสาเหตุดังกล่าว กล่าวคือ เมื่อมีพุทธศาสนิกชนเกิดขึ้นเป็นอันมากแล้ว จึงได้ไปขอพระบรมราชูปถัมภ์และคณะสงฆ์มาจากอินเดีย แล้วสร้างพุทธเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ และผู้ที่ศรัทธาจะบวชก็ขอบรรพชา อุปสมบท ต่อพระสงฆ์ซึ่งมาจากอินเดีย จึงเกิดมีวัดและมีสังฆมณฑลขึ้นในประเทศไทย เดิมพระพุทธศาสนาคงจะรุ่งเรืองอยู่แต่ในบ้านเมืองก่อน แล้วจึงแผ่ออกไปตามที่อื่นโดยลำดับ ด้วยเหตุที่วัดในชั้นดึกดำบรรพ์ซึ่งยังปรากฏอยู่ จึงมักตั้งอยู่ในที่อันเป็นเมืองเก่า และเมืองซึ่งเคยเป็นราชธานีโดยเฉพาะ เช่น ที่เมืองนครปฐม นอกจากพระปฐมเจดีย์ยังมีวัดซึ่งมีพระเจดีย์ใหญ่ๆ สร้างไว้อีกหลายแห่ง เช่น วัดพระงาม และวัดพระประโทน เป็นต้น ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่าเหตุที่มีการสร้างวัดในประเทศไทย อาจแยกออกได้ 2 อย่าง คือ สร้างเป็นพุทธเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ อีกประการหนึ่งคือ เมื่อมีผู้ทรงคุณธรรมในพระพุทธศาสนา หรือครูอาจารย์ที่นับถือเป็นพิเศษ ถึงมรณภาพ เมื่อเผาศพแล้ว ผู้ที่นับถือก็ช่วยกันก่อสร้างพระพุทธรูปตามประเพณีในอินเดีย จึงเกิดมีวัดอื่นๆ อยู่ในที่ใกล้ๆ กัน ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่าในชั้นหลังวัตถุประสงค์ในการสร้างวัดอาจแบ่งเป็น 2 คือ วัดพุทธเจดีย์ และวัดอนุสาวรีย์

วัดโบราณในประเทศไทยที่สร้างด้วยวัตถุประสงค์ดังกล่าวก็มีมากทั้งในเมืองใหญ่และเมืองที่เคยเป็นราชธานี เช่น เมืองเชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่ สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร ลพบุรี อโยธยา นครศรีธรรมราช บางวัดก็มีโบสถ์ สิ่งสำคัญของวัดมีแต่พระสถูปเจดีย์กับวิหารหลวง ตัวอย่างเช่น วัดพระฝาง เมืองสวางคบุรี มีพระสถูปเจดีย์เป็นศูนย์กลาง ข้างหน้ามีพระวิหารหลวงหลังใหญ่ 9 ห้อง แต่ส่วนโบสถ์นั้นไปสร้างไว้ที่มุมกำแพงข้างหลังวัดเป็นหลังน้อย ดูเหมือนพระสงฆ์จะนั่งได้เพียง 10 รูป นั้นเป็นวัดสมัยเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี ต่อมาตอนปลายสุโขทัยทำโบสถ์ขยายให้ใหญ่ขึ้นและถือเป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งในวัด สันนิษฐานว่าจะจะเป็นเพราะมีผู้บวชเรียนมากขึ้น ญาติโยมใคร่จะเห็นพระสงฆ์ทำอุปสมบทกรรมให้ชื่นใจ หรืออีกอย่างหนึ่ง เพราะประเพณีการทอดกฐินถือเป็นสิ่งสำคัญขนาดที่กษัตริย์เสด็จโดยกระบวนแห่ ดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของขุนรามคำแหงผู้สร้างและปฏิสังขรณ์วัด จึงถือเอาการสร้างพระอุโบสถเป็นสิ่งสำคัญขึ้นอีกอย่างหนึ่ง นอกจากนั้นยังมีความนิยมอีกอย่างเกิดขึ้น กล่าวคือ ที่บรรจุอัฐิธาตุของวงศ์ตระกูลควรจะสร้างเป็นเจดีย์วัดอุทิศต่อพระศาสนา เวลาที่ผู้ต้นสกุลถึงมรณภาพ เมื่อเผาศพแล้วจึงมักสร้างพระสถูปแล้วบรรจุเจดีย์วัดอุทิศ เช่น พระพุทธรูปหรือพระธาตุไว้เบื้องบน ใต้นั้นทำเป็นกรบรรจุอัฐิธาตุของผู้มรณภาพนั้น และอัฐิของเชื้อสายในวงศ์ตระกูลต่อมา ข้างหน้าพระสถูปสร้างพระวิหารไว้หลังหนึ่งสำหรับเป็นที่ไปทำบุญ จึงเกิดมีวัดอนุสาวรีย์ขึ้นมากมาย

ตั้งแต่ขนาดเล็กขึ้นไปจนขนาดใหญ่ตามกำลังของสกุลที่จะสร้างได้ ส่วนราชสกุลนั้นสร้างเป็นวัดขนาดใหญ่ และสร้างพระเจดีย์ที่บรรจุอัฐิเรียงรายไปในวัดนั้นก็มี ที่สร้างเป็นวัดต่างหากก็มี ในจำพวกวัดอนุสาวรีย์ ซึ่งกล่าวมาที่ปรากฏอยู่ในเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย หามิโบสถ์และหามิสำหรับพระสงฆ์อยู่ไม่ ความที่กล่าวขื่อนี้มีตัวอย่างซึ่งจะเห็นได้อย่างดี อยู่ที่กลางเมืองสวรรคโลก มีวัดหลวงใหญ่ๆ สร้างไว้ถึง 5 วัด มีเขตที่สร้างกุฏิพระสงฆ์อยู่เพียงวัดเดียวเท่านั้น วัดเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งสร้างเป็นวัดอนุสาวรีย์มีเรียงรายไปตามระยะทางมากกว่ามาก ล้วนมีแต่พระเจดีย์องค์หนึ่งกับวิหารหลังหนึ่งแทบทุกวัด ดังกล่าวมานี้จึงเป็นเหตุผลแสดงให้เห็นว่าเพราะเหตุใดคนโบราณจึงนิยมสร้างวัดไว้มาก

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคนไทยส่วนมากจะนับถือพุทธศาสนาลัทธิหินยาน แต่มักจะปรากฏในรูปของพิธีกรรมการสร้างศาสนสถานดังกล่าวมากกว่าในด้านศีลธรรมและปรัชญา คนไทยยังนับถือศาสนาฮินดูและสามารถผสมผสานพิธีกรรมของศาสนาทั้ง 2 เข้าด้วยกันเป็นอย่างดี อีกทั้งพระมหากษัตริย์ทรงให้ความอุปถัมภ์ศาสนาดังกล่าวที่ประชาชนนับถือ แม้จะเป็นส่วนน้อยก็ตามสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความใจกว้างของกษัตริย์ไทย คือ การสร้างปูชนียวัตถุสำหรับศาสนาฮินดู โดยมีได้รังเกียจหรือมีฉันทาคติเพียงในพุทธศาสนาอย่างเดียว มีหลักฐานปรากฏในศิลาจารึก เช่น ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง แผ่นที่ 4 ด้านที่ 1 บรรทัดที่ 51 ถึง 54 ระบุไว้ดังนี้:-

(51) ปิณฺณ ฐ วันศุกร ขึ้น.....คำ เดือนแปด บูรพาษาณนักษัตรฤกษ์ (52) เวลารุ่งเช้าเมื่อเสด็จประดิษฐานรูปพระมหาศิว พระวิษณุ (53) ไว้ในหอเทวาลัยมหาเกษตร ในป่ามะม่วงนี้.....(54) ดาบส พรหมณ์ทั้งหลายบูชาเป็นนิตย์.....¹⁵

ข้อความดังกล่าวเล่าว่า พระมหาธรรมราชาลิไท ได้ทรงสร้างเทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์ พระคเณศ ในเทวาลัยมหาเกษตรที่ป่ามะม่วง นอกจากนั้นจารึกหลักที่ 13 จารึกบนฐานพระอิศวรเมืองกำแพงเพชร ได้กล่าวถึงการประดิษฐานเทวรูปพระอิศวร ซึ่งเป็นเทวรูปที่ทำด้วยทองสัมฤทธิ์ กล่าวถึงการทำนุบำรุงศาสนาทั้งพุทธศาสนาและไสยศาสตร์คือพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

จารึกดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า คนสุโขทัยที่นับถือศาสนาฮินดูคงจะมีอยู่บ้าง ในขณะที่ส่วนมากนับถือพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ นอกจากนั้นยังแสดงให้เห็นว่าคนไทยยังมีความสามารถผสมผสานพิธีกรรมของศาสนาทั้งสองเข้าด้วยกันได้เป็นอย่างดีด้วย¹⁶

นอกจากความเชื่อดังกล่าวแล้วคนสุโขทัยยังมีความเชื่อในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เช่น ศิลาจารึก หลักที่ 2 ศิลาจารึกวัดศรีชุม ตอนที่ 8 บรรทัดที่ 20-48 เป็นเรื่องพระมหาเถรได้ปฏิสังขรณ์วัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย ในการปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ทำไต่ยาก พระมหาเถรจึงอธิษฐานเสี่ยงบารมีทำให้หล่อปูนได้สำเร็จ ได้ทรงนำพระพุทธรูปหินเก่าแตกมาบูชาด้วย ตอนที่ 9 ตั้งแต่บรรทัดที่ 49-108 และต่อมาบรรทัดที่ 92-103 เป็นเรื่องแสดงปาฏิหาริย์ของพระธาตุต่างๆ ในเมืองสุโขทัย เนื้อความตอนนี้ให้ความรู้ทางโบราณคดี และโบราณราชประเพณีเกี่ยวกับการบรรจุพระธาตุรวมทั้งลัทธิพุทธศาสนา ความเชื่อในปาฏิหาริย์ และการก่อสร้างแบบของเจดีย์ ความเชื่อในปาฏิ-

หารีย์ของคนสุโขทัยนี้ มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของคนในสมัยนั้นมาก เช่น เป็นต้นเหตุของการทำบุญทำทานบำเพ็ญกุศล นอกจากนั้น ตามศิลาจารึกนครชุม ตอนที่ 2 กล่าวถึงความเชื่อและการทำนายเหตุการณ์ เช่น ตักเตือนให้ผู้คนที่หลายริบเร่งทำบุญสร้างกุศลในพระพุทธศาสนา ในขณะที่ศาสนายังมีอยู่ เพราะต่อไปอีกสามพันเก้าสิบเก้าปีจะสิ้นพระศาสนา ซึ่งตอนนั้นจะมีเหตุการณ์ต่างๆ เกิดขึ้น เช่น ไฟไหม้โลก พระไตรปิฎกจะสูญหาย ผู้คนทั้งหลายที่ทำบาปก็จะไปเกิดในนรก เพราะฉะนั้นจึงควรริบเร่งทำบุญในขณะที่พระศาสนายังมีอยู่ ฉะนั้นอุดมการณ์ในการทำบุญทำให้เราทราบว่า คนสุโขทัยมุ่งทำบุญเพื่อสร้างสมกุศลไว้ชาติหน้า คือการเกิดในสวรรค์ และอีกประการหนึ่งก็เพื่อแบ่งเป็นส่วนบุญกุศลให้แก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว

อาจกล่าวได้ว่า ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท พุทธศาสนาหินยานอย่างลัทธิลังกาวงศ์ เจริญแพร่หลายมาก พระมหากษัตริย์ก็ทรงศรัทธาในพุทธศาสนา มาก พุทธศาสนาสมัยสุโขทัย จึงเจริญรุ่งเรืองที่สุดในสมัยนี้ จะเห็นได้จากพระมหาธรรมราชาลิไท ทรงมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ทรงฟังพระธรรมเทศนาโดยสม่ำเสมอ และได้ทรงออกผนวชเป็นสามเณร และทรงแสดงพระธรรมเทศนาเพื่อสั่งสอนธรรมแก่ประชาชน การเสด็จออกผนวชครั้งนั้นมีผลให้กษัตริย์ไทยสมัยอยุธยา โดยเสด็จพระราชนิยมตลอดจนประชาชนชาวไทยก็ปฏิบัติตามมาจนทุกวันนี้ อย่างไรก็ตามแม้ว่าพุทธศาสนาจะเจริญรุ่งเรืองในสมัยนี้ก็ตาม แต่กษัตริย์ก็ได้ทรงกีดกันศาสนาอื่น ตรงกันข้ามกับทรงอุปถัมภ์ศาสนาต่างๆ ที่ประชาชนนับถือ เช่น ศาสนาฮินดู ประชาชนคนไทยสมัยนั้นมักจะนับถือรวมๆ กันระหว่างพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู จะเห็นได้จากพิธีกรรมต่างๆ มักจะเอาศาสนาฮินดูเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

หลังสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท เนื่องจากอำนาจทางการเมืองเสื่อมลง ความเชื่อทางพุทธศาสนาก็เสื่อมลงด้วยเพราะขาดพระมหากษัตริย์ให้ความอุปถัมภ์ แต่ความเชื่อเรื่องผีสังเทวดาปรากฏมากขึ้น จะเห็นได้จากการทำสัตย์สาบาน เอ่ยถึงผีด้วย กล่าวคือ ยังมีความเชื่อในเรื่องอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ดังความในศิลาจารึก มีข้อความสาปแช่งผู้ที่ไม่เชื่อสัตว์ให้ได้รับความยากลำบากจากอำนาจศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ เช่น ผีเสื้อใหญ่ ซึ่งสถิตย์อยู่ในภูเขา ในห้วย ในดง และเทพาอารักษ์ หรือการทำสัตย์สาบานของ “สองปู่หลาน” ถ้าใครไม่เชื่อสัตย์ ขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือผี จงหักคอจงบันดาลมิให้ได้เป็นกษัตริย์ หรือพระยาผู้ยิ่งใหญ่ ถ้าตายไปก็ขอให้ตกนรกอเวจี ได้รับความยากลำบาก และไม่ได้เห็นพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อีกตอนหนึ่งเป็นข้อความอำนวยการแก่ผู้ซื้อสัตย์ต่อคำสาบาน ขอให้ปู่หลานผู้ซื้อสัตย์นี้ได้รับความสำเร็จในทุกอย่างที่ต้องประสงค์ ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ราวจนบรรลุปุระโลกอันบริสุทธิ์คือพระนิพพาน แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องนรก, สวรรค์ ของคนในสมัยนั้น ถือว่าการตกนรกอเวจีเป็นความทุกข์อย่างมหันต์ ซึ่งผู้คนในขณะนั้นเกรงกลัวยิ่งนัก

จึงอาจสรุปได้ว่า แม้คนสุโขทัยจะรับคติทางพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ แต่ก็ยังไม่เลิกการนับถือผีสังเทวดา เพราะลัทธิถือผีสังเทวดาเป็นลัทธิของมนุษย์ที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิม ชาวไทยสุโขทัยก็นับถือสืบต่อกันมา และก็ได้นับถือติดต่อกันมาตั้งแต่ครั้งไทยยังอยู่ที่มณฑล

ขุนหน้า ประเทศจีน มีการนับถือผีปู่ ย่า ตา ยาย ผีบรรพบุรุษ ซึ่งถือกันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สามารถ
ดลบันดาลให้คนที่มิชีวิตอยู่เป็นอย่างไรก็ได้¹⁷ ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าพ่อเมืองกรุงสุโขทัย จะต้องพลี
บวงสรวงเทพยดาอันสิ่งสถิตย์อยู่ในขุนเขาเบื้องหัวนอนของเมืองให้ถูกต้องตามวิธีการ มิฉะนั้น
บ้านเมืองจะไม่อยู่เย็นเป็นสุข ดังจะเห็นได้จากศิลาจารึกกรุงสุโขทัย หลักที่ 1 ระบุว่า “เบื้องหัว
นอนเมืองสุโขทัยนี้มีกฤทธิหารปู่ครู่อยู่ มีสร้อยดวงส มีป้าพ้าว ป้าลาบ มีป้าม่วง ป้าขาม มีน้ำโดก มี
พระชะพุงผี เทพยดาในเข้านั้นเป็นใหญ่กว่าผีในทุกเมือง ขุนผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แล้ว ไหว้ดี
พลีถูกต้อง เมืองนี้เที่ยงเมืองนี้ดี ผีไหว้ไม่ดีพลีไม่ถูกต้อง ผีในเข้านั้นบ่คุ้มบ่เกรงเมืองนี้หาย¹⁸ซึ่งหมายความว่า
ทศไต่เมืองสุโขทัยมีพิหารปู่ครู่ ซึ่งหมายถึงพระมหาเถร มีพระชะพุงผี แล้วก็ยังมิเทพยดาใน
เขาซึ่งเป็นใหญ่กว่าทุกผีอีกด้วย กษัตริย์สุโขทัยองค์ใดครอบครองกรุงสุโขทัยด้วยความเคารพ
ด้วยการถวายเครื่องพลีถูกต้อง เมืองก็จะร่มเย็นเป็นสุข ประชาชนกินดีอยู่ดี หากกษัตริย์ไม่เคารพ
บูชา ไม่ถวายเครื่องพลีให้ถูกต้อง เมืองก็จะเสื่อมและสูญสลาย

พระชะพุงผีนี้เข้าใจว่าต้องมีเอาไว้เพื่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาติไทยที่
ตั้งขึ้นใหม่ คือต้องมีเทพยดาประจำชาติ ซึ่งไม่ได้มีอยู่ในองค์พระเจ้าแผ่นดิน ปรากฏชัดว่ากษัตริย์
ก็ต้องไปไหว้พระชะพุงผีนี้ให้ถูกต้องด้วย ไม่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดิน แต่เป็นวิญญานของชาติ
ซึ่งทุกคนจะต้องเคารพนับถือ คนไทยต่างบ้านต่างเมืองหรือต่างท้องถิ่นกัน อาจจะมีผีประจำของ
ตนด้วยกันทั้งนั้น แต่พระชะพุงผีใหญ่กว่าผีทุกผีในเมืองนี้ ในขั้นแรกเมืองสุโขทัยยังต้องมีพระ
ชะพุงผีนี้อยู่เพื่อรักษาเอกภาพ เพื่อรักษาความสามัคคี เป็นนิมิตว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีนัก
ปราชญ์บางท่านได้แสดงความคิดเห็นไว้ว่า ที่เมืองสุโขทัยนี้หายไปต้องตกมาอยู่ใต้อำนาจของกรุง
ศรีอยุธยาในที่สุดนั้น อาจเป็นเพราะว่าความนับถือในพระชะพุงผีนั้นเสื่อมไป หันมานับถือศาสนา
พุทธมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไท¹⁹

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยา

เนื่องจากลักษณะที่ตั้งของอยุธยาอยู่ในทำเลที่จะรับอารยธรรมของต่างชาติได้ง่ายอยุธยา
จึงเป็นแหล่งสะสมอารยธรรมต่างๆ เช่น อารยธรรมจีน อารยธรรมอินเดีย เป็นต้น และเมื่อการค้า
กับประเทศทางตะวันตกเจริญ จึงทำให้อยุธยารับอารยธรรมตะวันตกเข้าไว้ด้วยไม่ว่าจะในเรื่อง
การปกครอง ศาสนา ขนบประเพณี ก็มีอิทธิพลของต่างชาติรวมอยู่ด้วย ในเรื่องศาสนาศาสนา
ของคนอยุธยาจึงเพิ่มขึ้นอีก 2 ศาสนา คือ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลามนอกเหนือจากพุทธ
ศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ซึ่งมีอยู่เดิมแล้วในสมัยสุโขทัย อย่างไรก็ตามแม้ว่าคนอยุธยาส่วนใหญ่
จะนับถือพุทธศาสนา และมีอีกบางส่วนที่นับถือศาสนาพราหมณ์ ศาสนาคริสต์ และศาสนา
อิสลาม แต่อยุธยาจำนวนมาก ก็ยังไม่ละทิ้งความเชื่อในเรื่องผีสางเทวดาซึ่งเป็นความเชื่อถือเดิม
มาตั้งแต่โบราณ

ในสมัยอยุธยาพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก เพราะพระมหากษัตริย์ส่วนใหญ่ ทรงเลื่อม
ใสศรัทธาท่านบูรุงพระพุทธานุชา เช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2
สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ก็มีบางขณะ

ที่พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรม ซึ่งอาจเป็นเพราะพระสงฆ์ไม่เคร่งครัดในพระวินัย หรือพระมหากษัตริย์บางพระองค์ ไม่สนพระทัยบำรุงพระพุทธศาสนาเท่าที่ควร แต่สำหรับประชาชนส่วนใหญ่แล้วยังคงนับถือพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้น ซึ่งมักจะปรากฏในรูปของพิธีกรรม ตลอดจนการสร้างวัดมากกว่าในด้านปรัชญา เพราะขณะเดียวกันก็ยังมี ความเชื่อในเรื่องอำนาจไสยศาสตร์ อยู่ไม่น้อย

พระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ไทยสมัยอยุธยา ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา จะเป็นเรื่องการสร้างวัด หรือบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามมากกว่าด้านอื่น ส่วนคติการถือศาสนาก็เช่นเดียวกับสุโขทัย มีพระอารามหลวงที่สำคัญ คือ วัดพระศรีสรรเพชญ์ สร้างขึ้นในบริเวณพระราชวัง เหมือนวัดมหาธาตุที่เมืองสุโขทัย เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายในราชสกุล และมีวัดอื่น ทั้งของหลวงและราษฎรสร้างไว้อีกมากมาย แต่การสร้างวัดในสมัยศรีอยุธยา มีลักษณะบางอย่างที่แตกต่างจากสมัยสุโขทัย กล่าวคือ วัดแต่ละวัดมักจะมีโบสถ์แบบทั้งสิ้น อาจเป็นเพราะว่าในสมัยอยุธยาการบวชเรียนถือเป็นประเพณีสำคัญ ทำให้มีจำนวนพระสงฆ์มากขึ้น จึงจำเป็นต้องมีโบสถ์และกุฏิสำหรับพระสงฆ์อยู่ นอกจากนี้ในเรื่องการบรรจุอัฐิวงศ์สกุล มักสร้างเป็นพระสถูปเจดีย์เรียงราย แทนที่จะบรรจุรวมกันในกรุใต้พระเจดีย์ใหญ่เหมือนอย่างสมัยสุโขทัย อีกประการหนึ่งเมื่อการบวชเรียนเป็นประเพณีที่แพร่หลายและมักจะบวชในช่วงเวลาสั้น โดยคำนึงถึงการศึกษาเป็นสิ่งสำคัญของการบวช จึงทำให้การเล่าเรียนตามวัดแพร่หลาย ผู้ปกครองมักพาเด็กไปฝากที่วัดเพื่อให้ได้ศึกษาเล่าเรียน ฉะนั้นวัดจึงมีความสำคัญต่อประชาชนอีกอย่างหนึ่งคือเป็นสถานศึกษาเล่าเรียนในชั้นต้น²⁰

เมื่อวัดมีความสำคัญในด้านต่างๆ ดังกล่าวมา จึงมีผู้นิยมสร้างวัดได้มาก นับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ ตลอดจนประชาชนผู้มีฐานะดี จะเห็นได้ว่าในสมัยอยุธยามีวัดเป็นจำนวนมากจนกระทั่งมีคำกล่าวกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่า “เมื่อครั้งบ้านเมืองดีเขาสั่งสร้างวัดให้ลูกเล่น”

อันที่จริงในสมัยอยุธยาที่มีวัดมากมายนั้น เป็นเพราะใครตั้งวงศ์สกุลได้มั่นคงเป็นหลักฐานก็สร้างวัดไว้เป็นอนุสาวรีย์สำหรับบรรจุอัฐิธาตุของคนในวงศ์สกุลนั้น จะสร้างเจดีย์ไว้หน้าพระอุโบสถสององค์ องค์หนึ่งสำหรับบรรจุอัฐิธาตุของบิดา อีกองค์หนึ่งบรรจุอัฐิธาตุของมารดา บรรดาคนในวงศ์สกุลก็สร้างเป็นพระเจดีย์รายไว้รอบๆ ตัวอย่างวัดหลวงได้แก่ วัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดราชนครวัดได้แก่ วัดตะไกร ซึ่งมีพระเจดีย์อยู่หลายองค์

วัดซึ่งเป็นพระอารามหลวงในสมัยอยุธยา ปรากฏตามทำเนียบในคำให้การชาวกรุงเก่า มีอยู่ถึง 47 วัด ซึ่งส่วนใหญ่พระมหากษัตริย์ได้ทรงสร้างและบูรณะ เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงอุทิศตำแหน่งเวียงเหล็กเป็นวัดพุทไธสวรรย์ เมื่อปี พ.ศ.1896 ให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราชฝ่ายคามวาสีบำเพ็ญธรรมฝ่ายคันถธุระ รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) ร่วมกับพระมหาเถรธรรมกัญญาณ โปรดให้สร้างวัดมหาธาตุขึ้นและสมเด็จพระรามาธิบดีก็ได้ทรงสร้างเสริมต่อมา รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงอุทิศตำแหน่งเดิมให้เป็นวัดให้ชื่อว่า วัดวังชัย ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงบูรณะและฉลอง

วัดป่าโมก วัดหารตรา และทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดพระราม วัดภูเขาทอง ในรัชกาลนี้การพระศาสนาเฟื่องฟูมาก ทั้งทางการบูรณะปฏิสังขรณ์วัด และการเผยแพร่พระพุทธศาสนา จนกระทั่งทางลังกาต้องส่งสมณทูตมาขอพระสงฆ์ไทยไปบวชกุลบุตรในลังกาและได้ตั้งลัทธิพุทธศาสนาว่าสยามวงศ์มาจนปัจจุบันนี้

ในสมัยนี้ความเลื่อมใสในพระสงฆ์ลังกาวงศ์เจริญแพร่หลายมาก จะเห็นได้จากใน พ.ศ. 1965 สมัยสมเด็จพระอินทราชา ได้มีพระสงฆ์ไทยหมู่หนึ่งเดินทางไปยังประเทศลังกา เพื่ออุปสมบทแปลงเป็นสิงหนิกายในสำนักพระวันรัตนิมาเถระ ได้ศึกษาพระธรรมวินัยอยู่ในลังกาหลายปี จึงกลับมากบวชที่อยุธยา และได้มีมนต์พระมหาเถระชาวลังกามาด้วย 2 รูปคือ พระมหาวิกรมพาหุ และพระอุดมปัญญา พระสงฆ์ที่กลับมากบวชที่อยุธยานี้ ได้แยกย้ายกันไปตั้งนิกายลังกาขึ้นอีกนิกายหนึ่งเรียกว่า วันรัตนวงษ์ (คณะป่าแก้ว) แต่ตามความที่ปรากฏทางเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองพัทลุง วัดนิกายป่าแก้วนี้มีมวกทางเมืองเหล่านั้น อาจเป็นเพราะพระสงฆ์นิกายนี้มาแพร่หลายทางหัวเมืองเหล่านั้นก่อน แล้วจึงขึ้นมาถึงกรุงศรีอยุธยา พระสงฆ์นิกายนี้คงจะปฏิบัติเคร่งครัดกว่าพระสงฆ์ลังกาวงศ์ซึ่งมีอยู่ก่อน ทำให้มีผู้เลื่อมใสศรัทธามาก ในระยะนี้พระสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยาจึงแบ่งเป็น 3 คณะ คือ คณะคามวาสี คณะอรัญวาสี และ คณะป่าแก้ว²¹

นอกจากนั้น ใน พ.ศ.2296 สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งตรงกับสมัยพระเจ้ากัรติศิริราชสิงห์แห่งลังกา พระเจ้าแผ่นดินลังกาทรงเห็นว่า ลังกาสันสมณวงศ์ เพราะเสียเมืองแก่พวกมัจฉาทิฐิ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะตั้งสังฆมณฑลให้กลับมีขึ้นอย่างเดิม จึงทรงแต่งราชทูตเชิญพระราชสาส์นเข้ามาเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทูลขอพระมหาเถระกับคณะสงฆ์ไทยออกไปให้บรรพชาอุปสมบทแก่ชาวสิงหฬ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดให้อาราธนาพระราชคณะ 2 องค์ คือ พระอุบาฬี กับพระอริยมุนี และพระสงฆ์อีก 12 รูป ออกไปลังกาตามพระราชประสงค์ของพระเจ้ากัรติศิริราชสิงห์ ต่อมาใน พ.ศ. 2303 ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ พระอริยมุนีกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยา ส่วนพระอุบาฬีมรณภาพที่ลังกา พระอริยมุนีทำประโยชน์ให้กับวงการพระพุทธศาสนามาก ไปอยู่ลังกาถึง 7 ปี ได้ความรู้และขนบธรรมเนียมลังกามาเผยแพร่ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศทรงมีพระดำริว่า สมควรที่จะพระราชทานเกียรติยศเป็นอย่างสูง จึงทรงตั้งพระอริยมุนีเป็นสมเด็จพระสังฆราช

อย่างไรก็ตาม การพระพุทธศาสนาคงจะเจริญรุ่งเรืองมาก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะได้เป็นราชธานี จะเห็นได้ว่ามีพระพุทธรูปและวัดพนัญเชิง สร้างเมื่อ พ.ศ.1867 ก่อนพระเจ้าอยู่หัวทรงมาสร้างอยุธยาถึง 25 ปี และยังมีวัดอื่นอีก เช่น วัดธรรมิกราช

สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาอีกประการหนึ่งคือ ได้เกิดวรรณคดีทางพุทธศาสนาขึ้นหลายเรื่อง ทั้งนี้วัดอุประสงค์ของผู้ประพันธ์ก็มุ่งหวังจะเผยแพร่หลักธรรมและเรื่องราวในพระพุทธศาสนาให้แพร่หลายเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนมากขึ้น วรรณคดีเนื่องในพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาที่สำคัญๆ เช่น มหาชาติคำหลวงเป็นวรรณคดีประเภทชาดกเรื่องแรกที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โปรดให้บรรดานักปราชญ์ร่วม

กันแต่ง ในคราวที่พระองค์ทรงออกผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก ในปี พ.ศ.2025 คำว่า มหาชาติ หมายถึงการเกิดครั้งใหญ่ที่สุดของพระพุทธเจ้า เมื่อยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ เป็นพระชาติที่สร้างบารมีครบ 10 ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมม ปัญญา สัจจะ วิริยะ ขันติ อธิฐาน เมตตา และอุเบกขา นอกจากมหาชาติคำหลวงแล้ว ภาพยนตร์มหาชาติยังเป็นวรรณคดีทางพุทธศาสนาอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้แต่งขึ้น เนื้อเรื่องคล้ายกับมหาชาติคำหลวง นอกจากนั้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระมหาราชครูได้แต่งสมุทโฆษคำฉันท์ขึ้น แต่ไม่จบเพียงมาจบในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เนื้อเรื่องเป็นเรื่องราวตกในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นนิยายเล่าสืบต่อกันมา ฉันท์เรื่องนี้นับเป็นเรื่องแรกที่น่ามาบรรยายชาดก วรรณคดีทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญอีก 2 เรื่องที่เจ้าฟ้าธรรมวิศิษฐ์ได้ทรงนิพนธ์ขึ้น คือ นันทโศภนันทสูตรคำหลวง และพระมาลัยคำหลวง เรื่องแรกเป็นเรื่องของพญานาคชื่อ นันทโศภนันท มีทิฐิมานะไม่เคารพนับถือในองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กล่าวดูหมิ่นด้วยประการต่างๆ พระพุทธเจ้าจึงโปรดให้พระโมคคัลลาน์พระอัครสาวกฝ่ายซ้ายไปทรมานจนยอมจำนน และยอมมนัสการนับถือพระพุทธองค์ ส่วนพระมาลัยได้ไปโปรดสัตว์นรก แล้วไปมนัสการพระธาตุจุฬามณีบนสวรรค์ได้พบกับพระศรีอาริยมฤตไตร ซึ่งเชื่อกันว่าจะได้เป็นพระศาสดาองค์ต่อไป วรรณคดีทางพระพุทธศาสนาอีกเรื่องหนึ่งคือ บุญโศภนาคำฉันท์ ซึ่งพระมหานาควัดท่าทรายได้ประพันธ์ขึ้นในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

การที่มีวรรณคดีเนื่องในพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นหลายเรื่อง โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสนับสนุนอย่างเต็มที่ อาจเป็นเพราะขณะนั้นพระพุทธศาสนากำลังเจริญรุ่งเรืองพระมหากษัตริย์เองก็ทรงมีพระราชประสงค์ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญมากยิ่งขึ้นไปอีก ฉะนั้นนอกจากจะทรงบูรณะปฏิสังขรณ์หรือสร้างวัดวาอาราม หรือบำรุงรักษาประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาแล้ว ยังทรงส่งเสริมงานประพันธ์ทางด้านพุทธศาสนาอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อให้หลักธรรมทางพุทธศาสนา หรือเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับพุทธศาสนาได้เจริญแพร่หลายยิ่งขึ้น

จะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ไทยสมัยอยุธยาหลายพระองค์ ที่ทรงสนพระทัยและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะนอกจากความเลื่อมใสแล้ว ยังเป็นเพราะพระองค์ทรงมีอำนาจเต็มที่ในการดำเนินงานทุกอย่างเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่าอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์อยู่ที่พระเจ้าแผ่นดิน แม้ว่าสมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจบังคับบัญชาได้ตลอดทุกหัวเมืองทั่วประเทศ มีอำนาจเหนือพระสังฆราชของทุกเมือง แต่ก็มิได้ทรงมีอำนาจโดยเด็ดขาด ทั้งนี้ต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาของพระเจ้าแผ่นดิน แต่มีบางครั้งที่สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอิทธิพลต่อพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัติตามคำแนะนำของสมเด็จพระสังฆราช เช่น ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงกระทำยุทธหัตถีมีชัยชนะแก่พระมหาอุปราชาแห่งพม่า ใน พ.ศ.2127 ระหว่างสงครามปรากฏว่าพจนายกทัพนายกองที่ตามเสด็จในทัพของพระองค์ติดตามไปไม่ทัน ปลอญให้พระองค์และสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงกระทำยุทธหัตถีกับข้าศึกตามลำพังเมื่อสิ้นศึกแล้วทรงพระพิโรธพจนายกทัพนายกองเหล่านั้นมีพระบรมราชโองการให้ประหารชีวิต

ต่อมาสมเด็จพระวันรัตน์วัดป่าแก้วและพระราชกณะ 25 รูป เข้ามาถวายพระพรถามข่าวพระราชสงคราม เมื่อทราบข่าวพวคนายทัพนายกองจะต้องถูกลงทัณฑ์ จึงถวายพระพรว่า การที่พระองค์ทรงกระทำยุทธหัตถีมีชัยชนะแก่ข้าศึกตามลำพังนั้น ย่อมแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถ พระเกียรติยศจะแผ่ไพศาลไปไกลถ้าพระองค์ทรงกระทำยุทธหัตถีโดยมีนายทัพนายกองช่วยป้องกัน พระปรีชาสามารถก็จะไม่ปรากฏเด่นชัด สมเด็จพระนเรศวรทรงปิติยินดีในคำถวายพระพรของสมเด็จพระวันรัตน์ และทรงคลายพระพิโรธ สมเด็จพระวันรัตน์จึงขอพระราชทานโทษคนเหล่านั้น พระองค์ทรงยกโทษให้ตามคำขอ พระราชทานของสมเด็จพระวันรัตน์ แต่ทรงให้คนเหล่านั้นไปตีเมืองตะนาวศรีและทวาย เพื่อเป็นการแก้ตัวก่อน²² แสดงให้เห็นว่าบางครั้งกษัตริย์ก็ทรงยอมปฏิบัติตามคำแนะนำของสมเด็จพระสังฆราช

การที่กล่าวไว้ว่า พระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยามีความเจริญนั้น เป็นเพราะเห็นจากสิ่งก่อสร้างทางพระพุทธศาสนา ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น วัดทั้งกษัตริย์และประชาชน มีจิตรกรรมในการสร้างวัดด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้ว ตลอดจนงานการรักษานบประเพณีทางพระพุทธศาสนา เช่น การทำบุญทำทาน การดักบาตร การบำเพ็ญกุศลเนื่องในงานต่างๆ เป็นต้น แต่ในแง่ของความสำเร็จในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา คงจะยังไม่เคร่งครัดนัก จะเห็นได้จากทั้งกษัตริย์และประชาชนยังมีความเชื่อในอำนาจไสยศาสตร์ ที่ปรากฏในศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนความเชื่อในผีบางเทวดา ซึ่งความเชื่อทั้ง 2 อย่าง ไม่มีปรากฏในพระพุทธศาสนา

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งสุดท้ายใน พ.ศ.2310 แล้ว บ้านเมืองอยู่ในสภาพระส่ำระสาย เกิดความยุ่งเหยิงทั้งทางพระราชอาณาจักรและพระพุทธจักร สังคมชนชั้นมิได้รวมกันมันคงเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา วัดวาอารามถูกพม่าเผาเสียหาย พระสงฆ์แตกแยกกระจัดกระจายไปตามที่ต่างๆ ต่างพากันหลบหนีภัย บางองค์หนีไปอยู่ตามหัวเมืองไกลๆ เพื่อให้รอดพ้นจากภัยสงคราม เป็นเหตุให้เกิดความวิปริตต่างๆ ขึ้นในคณะสงฆ์ คณะสงฆ์สมัยนี้จึงเสื่อมโทรมมากที่สุดอีกครั้งหนึ่ง แม้แต่ในกรุงเองก็แตกความสามัคคีแบ่งเป็นหลายพวกเพื่อคิดตั้งตนเป็นอิสระ พระสงฆ์ก็มีส่วนร่วมด้วย เช่น พระสังฆราช เจ้าคณะเมืองสวางคบุรี ก็เป็นหัวหน้าพวกหนึ่งด้วย ในที่สุดเหตุการณ์ต่างๆ ได้สงบลงเมื่อพระยาวิเชียรปราการ (สิน) ได้ชัยชนะพวกอื่นๆ ทั้งหมด แล้วตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี สถาปนาองค์เป็นพระเจ้ากรุงธนบุรี²³

ในระยะต้นของสมัยนี้ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงจัดการเกี่ยวกับฝ่ายพระราชอาณาจักรเรียบร้อยแล้ว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ทรงพยายามจัดการคณะสงฆ์ใหม่ให้เป็นระเบียบเหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่น ให้สืบเสาะหาพระภิกษุสงฆ์ ผู้ทรงคุณธรรมทั่วทุกแห่ง แต่ไม่ปรากฏว่าได้พบพระราชกณะสมัยอยุธยาเลยสักองค์เดียว ในที่สุดจึงทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมคาเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่กิจการคณะสงฆ์ ในสมัยของพระองค์ยังไม่ทันเข้ารูปเดิมเหมือนสมัยก่อนก็สิ้นรัชกาลเสียก่อน การพระพุทธศาสนาจะกลับเฟื่องฟูและเจริญรุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.

พระพุทธศาสนาสมัยรัตนโกสินทร์

ตั้งแต่สมัยโบราณมาพระพุทธศาสนาจะเจริญหรือเสื่อมโทรม ย่อมขึ้นอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาก็จะเจริญรุ่งเรือง ประชาชนก็มักจะปฏิบัติตามผู้นำ เช่น ประชาชนเป็นจำนวนมากมีจิตศรัทธาในการสร้างวัด การบำรุงรักษาพระสงฆ์ เป็นต้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็เช่นกัน พระมหากษัตริย์ทรงมีศรัทธาและบำรุงพระพุทธศาสนา นับตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลปัจจุบัน ตลอดเวลาดังกล่าวมา กษัตริย์ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก พระองค์พระราชทานพระราชทรัพย์ในการบำรุงคณะสงฆ์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ใน พ.ศ.2325 พระราชภารกิจสำคัญประการแรกที่ทรงปฏิบัติ คือ ทรงจัดระเบียบการข้างฝ่ายพระราชอาณาจักรให้มั่นคง และทรงมีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูพระพุทธศาสนาซึ่งเสื่อมโทรมให้เจริญรุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง เช่น ทรงพยายามจัดการคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบแบบแผน เพราะขณะนั้นการคณะสงฆ์มีสภาพเสื่อมโทรมสืบเนื่องจากการจลาจลตอนปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงริบแก้ไขขจัดความเสื่อมโทรมในพระศาสนา ซึ่งได้เกิดขึ้นครั้งกรุงธนบุรีให้หมดไป นอกจากนั้นยังทรงเป็นพระราชธุระสถาปนาพระอารามน้อยใหญ่ พระอารามบางแห่งไม่มีพระสงฆ์อยู่ เช่น วัดแจ้ง และวัดท้ายตลาด ทรงพระกรุณาให้สร้างกุฏิและเสนาสนะพระสงฆ์ทั้ง 2 อาราม ทรงนิมนต์พระราชาคณะ พระสงฆ์อันดีบจากวัดที่อื่นมาอยู่วัดทั้งสองแห่งนี้ นอกจากนั้นยังโปรดให้รวบรวมทำสังคายนาพระไตรปิฎก เพราะทรงตั้งพระราชหฤทัยจะประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นราชธานีใหม่ ให้ปรากฏเกียรติยศและความรุ่งเรืองไปในนานาประเทศว่าไทยกลับตั้งตัวเป็นอิสระได้เหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นการคณะสงฆ์ซึ่งได้จัดขึ้นในรัชกาลนี้จึงจัดตามแบบครั้งกรุงเก่า แต่มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขบ้างเพียงเล็กน้อย

ความเคลื่อนไหวในวงการพระพุทธศาสนาที่สำคัญประการแรกคือ การทำสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่ 9 กระทำในปี พ.ศ.2331 ถือเป็นกิจทางศาสนาที่สำคัญยิ่งประการหนึ่ง เพราะนับตั้งแต่อยุธยาเสียแก่พม่าครั้งสุดท้าย ใน พ.ศ.2310 บ้านเมืองระส่ำระสายพระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมมาก แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีใหม่ แต่ตลอดสมัยกรุงธนบุรี พระพุทธศาสนาก็มิได้เจริญรุ่งเรืองอย่างเต็มที่ที่จะเห็นได้ชัดในการจลาจลตอนปลายรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูพระศาสนาให้เจริญอีกครั้ง ทรงเห็นว่า พระไตรปิฎกขณะนั้นชำรุดเสียหาย กระจัดกระจายไปในคราวเสียกรุง ทรงมีพระราชประสงค์ทำการสังคายนารวบรวมพระไตรปิฎกขึ้นไว้ให้สมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง เพราะพระไตรปิฎกเป็นรากฐานแห่งพระพุทธศาสนา เป็นคำเทศนาสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อันเป็นตัวแทนของพระองค์ เมื่อเสด็จปรินิพพานแล้ว และเป็นสิ่งช่วยสั่งสอน

ให้มนุษย์ประพฤติปฏิบัติดี พระไตรปิฎกมีทั้งหมด 84,000 พระธรรมขันธ์ แต่ในขณะนั้นมีหลายตอนที่ขาดหายไป ตัวสะกดผิดไปจากฉบับเดิม จึงโปรดให้แก้ไขให้ถูกต้อง

ในการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ รัชกาลที่ 1 ทรงเอาพระทัยใส่อย่างใกล้ชิด โปรดให้ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งมีสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นประธาน ณ พระที่นั่งอมรินทราภิเศกมหาปราสาท ให้อาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) พระราชาคณะ สถานุกรม เปริียญ 100 รูป มารับพระราชทานฉันทน์ แล้วทรงตรัสถามพระราชาคณะเกี่ยวกับพระไตรปิฎกว่ามีผิดเพี้ยนประการใด พระองค์และพระบรมวงศานุวงศ์จะทรงเป็นพระธุระข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร ส่วนการทำสังคายนาก็โปรดให้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะ โปรดให้ทำ ณ วัดมหาธาตุ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์แจกจ่าย เกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ให้ช่วยกันทำอาหารถวายแด่พระสงฆ์เหล่านั้น การทำสังคายนาครั้งนี้แบ่งพระสงฆ์เป็น 4 กอง สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นแม่กองชำระพระสุตันตปิฎก พระวันรัตน์เป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎก พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระพระสุตทวิเสส และพระธรรมไตรโลกเป็นแม่กองชำระพระปรมัตถปิฎก ทั้ง 4 กอง แยกกันชำระ ณ พระอุโบสถ พระวิหาร พระมณฑป และการเปริียญ ตามลำดับ รัชกาลที่ 1 ทรงถวายปากไถ่หมึกหรรดาลครอบทุกองค์ พระองค์พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จพระราชดำเนินออกไป ณ พระอารามที่ชำระพระไตรปิฎกทุกวัน

การชำระพระไตรปิฎกครั้งนี้ ทำการตรวจสอบอย่างละเอียดถี่ถ้วนใช้เวลาประมาณ 5 เดือนจึงสำเร็จ โปรดให้จารึกพระไตรปิฎกที่ชำระแล้วลงในใบลานใหญ่ เสร็จแล้วปิดทองทับทั้งหน้าปกและหลังปกและกรอบห่อด้วยผ้ายก มีสลักงาและลวดลายเขียนอักษรด้วยน้ำหมึกมีฉลากอักษรบอกชื่อคัมภีร์ทุกๆ ผูก พระไตรปิฎกฉบับนี้เรียกว่าพระไตรปิฎกฉบับทอง²⁴

การทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ จึงนับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่วงการพระพุทธศาสนา เพราะทำให้พระไตรปิฎกที่ถูกต้องตามฉบับเดิม และคัมภีร์ทุกๆ คัมภีร์ก็มีความสมบูรณ์เป็นผลทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง ล้ำพียงทางคณะสงฆ์เองคงไม่สามารถทำสังคายนาให้สำเร็จได้ ถ้าปราศจากความเอาพระทัยใส่ของรัชกาลที่ 1

ในรัชการพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การพระพุทธศาสนายังคงเหมือนเดิม นอกจากจะโปรดให้สมเด็จพระสังฆราช (มี) เรียบเรียงหนังสือโอวาทานุสาสนี ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่าระยะนั้นพระสงฆ์มิใคร่จะตั้งอยู่ในพระธรรมวินัย ทำให้เกิดความเสื่อมเสียแก่วงการพระพุทธศาสนา จึงโปรดให้แต่งหนังสือเล่มนี้แสดงข้อปฏิบัติอันสมควรแก่พระสงฆ์ แจกจ่ายไปตามพระอารามต่างๆ มีการตรวจตราสอบสวนอย่างกวัดข้นยิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังโปรดให้แก้ไขการสอนพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ต่อมาทรงปรารภจะบำเพ็ญพระราชกุศลให้เป็นการพิเศษ สมเด็จพระสังฆราช (มี) จึงทรงถวายพระพรให้ทรงประกอบพิธีวิสาขบูชา เมื่อ พ.ศ.2361 นับเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พระเจ้าแผ่นดินประกอบพิธีนี้

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภกตามประ-

เพณีนิยมที่ปฏิบัติกันมา แต่ในบางครั้งก็ทรงมีความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ เช่น ระหว่างปี พ.ศ.2392 เมื่อเกิดไข้ป่วงขึ้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ป่าวร้องราษฎรทำบุญทำทานเป็นการใหญ่ เพื่อให้ไข้ทุเลาลง²⁵ พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาแรงกล้าในพระศาสนา ได้ทรงบำรุงคณะสงฆ์เป็นอย่างดี ได้ทรงสร้างวัดวาอารามและพระพุทธรูปไว้มากมาย ทรงประกอบพระราชกุศลไม่เฉพาะแต่เนื่องในงานพระราชพิธี เช่น ถวายกฐินพระราชทาน ยังได้ทรงบาตรในพระราชวังทุกๆ เช้า อันเป็นตัวอย่างที่ดีแก่ประชาชน และยังได้ทรงนิมนต์พระภิกษุสงฆ์เข้ามาถวายพระธรรมเทศนา นอกจากการพระราชกุศลดังกล่าวแล้ว ยังทรงพระเมตตาให้ทานแก่ยากจนยากเป็นจำนวนมาก โปรดให้ทำแก่งโรงงานขึ้นใหม่ที่ริมกำแพงพระราชวัง สำหรับจะได้ทรงแจกทาน นอกจากนั้นยังทรงแสดงพระเมตตาต่อประชาชนโดยทรงดัดเก็บบาชีจากราษฎรในท้องที่ซึ่งเกิดข้าวยากหมากแพง และแจกจ่ายหรือจำหน่ายข้าวในราคาถูก ในวาระสุดท้ายที่ทรงพระประชวรอยู่ ได้ทรงแสดงความเป็นห่วงใยในพระพุทธรูปศาสนาอย่างมาก ได้ตรัสกับข้าราชการที่เฝ้าอยู่ พระราชหฤทัยว่า ถ้าผู้ใดเป็นกษัตริย์แล้วให้ช่วยบอกกษัตริย์องค์นั้นขอเงินในพระคลังที่เหลือเอาไปทำบุญบำรุงวัดวาอารามที่ทรงสร้างไว้ที่ยังค้างอยู่ให้สำเร็จ

จึงเห็นได้ว่ารัชกาลที่ 3 ทรงเอาพระทัยใส่ในการพระพุทธรูปศาสนา และเป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่งที่ในรัชกาลนี้ ยังมีเจ้านายอีกพระองค์หนึ่งทรงผนวชอยู่ และทรงทำคุณประโยชน์แก่วงการพระพุทธรูปศาสนาเป็นอย่างมาก เจ้านายพระองค์นั้นคือ เจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์ทรงเป็นผู้ทำการปฏิรูปการพระพุทธรูปศาสนา ในระยะนั้นเป็นเวลาที่ยุทธศาสนาเข้ามาเผยแพร่ในเมืองไทย ประกอบกับพระภิกษุสงฆ์ไทยขณะนั้นประพฤติปฏิบัติผิดจากพระวินัยบัญญัติ การปฏิบัติศาสนกิจไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ เจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงปรับปรุงการคณะสงฆ์ให้ดีขึ้น การปฏิรูปที่สำคัญคือ การจัดตั้งคณะสงฆ์ใหม่เรียกว่า ธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเป็นคณะที่ปฏิบัติตามพระวินัยเคร่งครัดมาก นับเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในประวัติศาสตร์การพระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทย

เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงมีคุณลักษณะเหมาะสมหลายประการในการทรงเป็นผู้นำในการปฏิรูปการพระพุทธรูปศาสนา ทรงเป็นเจ้าของที่มีความฉลาดรอบรู้ในสมัยที่ทรงผนวชก็ทรงคุ้นเคยกับฝรั่งหลายคน ได้ทรงศึกษาภาษาละติน ภาษาอังกฤษ และวิทยาศาสตร์ จากพวกหมอสอนศาสนา ทั้งยังได้ทรงรอบรู้เกี่ยวกับศาสนาคริสต์เป็นอย่างดีด้วย และโดยเฉพาะทรงเป็นเจ้าของ จึงทรงมั่นใจพระทัยว่าจะได้รับการสนับสนุนในงานปฏิรูปยิ่งกว่าผู้ใด

ในระยะแรกๆ ที่ทรงผนวชอยู่ ได้ทรงสังเกตเห็นพระภิกษุสงฆ์ไทยประพฤติปฏิบัติผิดจากวินัยตามคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนา บทบัญญัติต่างๆ ในพระวินัยก็พากันละเลย ความเชื่อถือและการปฏิบัติศาสนกิจไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ ทรงสังเกตเห็น ภิกษุมอญมูห์หนึ่งรักษาพระวินัยบัญญัติไว้อย่างเคร่งครัด จึงมาทรงคำนึงว่าเมื่อยังมีคณะสงฆ์เช่นนั้นอยู่ การปฏิรูปกิจการคณะสงฆ์ไทยเสียใหม่ก็คงพอจะทำได้ พระองค์จึงทรงศึกษากฎเกณฑ์และวิธีที่จะทรงสั่งคายนากิจการพระศาสนา ครั้นในปี พ.ศ.2370 รัชกาลที่ 3 ได้ทรงแต่งตั้งให้พระองค์เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิ-

เวศวิหาร จึงทำให้งานสังคายนาก้าวหน้าไปมาก จนกระทั่งได้ทรงตั้งนิกายขึ้นใหม่เรียกว่า ธรรมยุติกนิกาย

จุดมุ่งหมายสำคัญในการปฏิรูปนั้น ก็เพื่อที่จะชำระข้อปฏิบัติใดๆ ที่ไม่ถูกต้องตรงตามพระวินัยบัญญัติในพระคัมภีร์ฝ่ายหินยาน การดำเนินตามจุดมุ่งหมายอันนี้ ได้กระทำหลายวิธีด้วยกัน เช่น แก้ไขระเบียบข้อบังคับของวัด เปลี่ยนแปลงการประกอบพิธีการต่างๆ ชำระพระคัมภีร์ให้ถูกต้องและชี้แจงแสดงหัวใจอันแท้จริงของพระพุทธศาสนา

บทบัญญัติในพระวินัยว่าไว้อย่างไร คณะสงฆ์วัดบวรฯ ก็ประพฤติปฏิบัติไปตามนั้น พระธรรมยุติกจะไม่เชื่อในเรื่องผีสิงเทวดาหรือปาฏิหาริย์ใดๆ ทั้งสิ้น แล้วรับเอาข้อวัตรปฏิบัติแบบพระสงฆ์มอญมาใช้ รวมไปถึงจนถึงการทอผ้า การอุ้มบาตร และพิธีการขออุปสมบท พระสงฆ์ที่มีความประสงค์จะร่วมสังฆกรรมตามแบบอย่างในนิกายที่จัดตั้งขึ้นใหม่ จะต้องเข้าพิธีสวดญัตติอีกครั้งหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงอย่างอื่น ๆ ก็มีอีก เช่น การออกสำเนียงภาษาบาลี วันพระ วันโกน ก็ได้กำหนดขึ้นต่างหาก

งานสำคัญของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย คือ การตรวจสอบคัมภีร์พระวินัยที่มีอยู่ในเวลานั้น กับที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท (หินยาน) เพื่อให้ได้ต้นฉบับคัมภีร์อันถูกต้อง มีการตรวจสอบเรื่องราวต่างๆ ว่าจะตรงกับคัมภีร์เดิมหรือไม่²⁶ ข้อความอันใดที่ไม่ถูกต้องก็หยักเลิกไป เรื่องนิทานชาดกและเรื่องปาฏิหาริย์ในพุทธประวัติให้ถือเสมือนเป็นนิยายธรรมดาก่อนนั้น วิธีการที่จะตรวจสอบคัมภีร์ให้ถูกต้องแน่นอนได้ ก็จะต้องศึกษาภาษาบาลีให้ลึกซึ้ง ด้วยเหตุนี้วัดบวรฯ จึงกลายเป็นสถาบันสอนภาษาบาลีชั้นนำในประเทศ นอกจากนั้น ได้ให้ศึกษาดำรับภาษามอญและภาษาสิงห์พร้อมกันไปด้วย และใน พ.ศ. 2383 มีพระสงฆ์ลังกาซึ่งเคร่งในพระวินัย เข้ามาพักอยู่ ณ วัดบวรฯ เป็นเวลา 2 ปี ต่อมาใน พ.ศ. 2385 เมื่อพระสงฆ์ลังกาเหล่านั้นเดินทางกลับ เจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงเลือกพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย 5 รูป ให้เดินทางติดตามไปรัชกาลที่ 3 เห็นชอบด้วยเพราะเป็นการแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดกับพระสงฆ์ชาวสิงห์หฺพเหล่านั้น ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้รับความรู้ดีขึ้น จนสามารถฟื้นฟูการปฏิบัติพระธรรมวินัยที่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติ

ความเคลื่อนไหวในการปฏิรูปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาครั้งนี้ มิใช่เพื่อให้ได้หลักธรรมอันบริสุทธิ์ และการปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมที่ถูกต้องแต่อย่างเดียว หัวใจของพระพุทธศาสนาที่ทางฝ่ายธรรมยุติกได้ฟื้นฟูขึ้นมานั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงจากความมกมายไปสู่ความมีเหตุมีผล การปฏิรูปทางวัดวาอาราม และทางตำรับตำรา เท่าที่กระทำไปก็เพื่อให้สอดคล้องต้องกันกับแนวความคิดทางวิทยาศาสตร์ที่หลั่งไหลมาจากทางตะวันตก นิทานชาดกต่างๆ ก็ถือเสมือนเป็นนิยายปรัมปรา เพราะเป็นเรื่องที่หาเหตุผลมิได้ การเชื่อถือโชคลางและเชื่อในเรื่องต่างๆ ที่ไม่ถูกต้องตามแนวทางของพระพุทธศาสนา เป็นอันระงับไป พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายไม่เพียงแต่จะต้องปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนและวินัยบัญญัติ ที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงกำหนดขึ้นไว้เท่านั้น ยังจะต้องเข้าใจพระธรรมคำสอนตลอดจนเหตุผลของพระวินัยบัญญัตินั้นๆ

การเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ ในวงการพระพุทธศาสนาของไทยครั้งนั้น ส่อแสดงถึงอิทธิพลโดยตรงของศาสนาคริสต์ด้วย จะเห็นได้จากการที่พระสงฆ์นิคายใหม่ชอบถือสันโดษ พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกามีหลักธรรมอันหนึ่งคล้ายกับศาสนาคริสต์คือ การถือสันโดษ แต่พระธรรมยุติกไม่เชื่อถือในเรื่องผีสามเทวดา เรื่องเทพเจ้าและพระเจ้าในศาสนาคริสต์ อย่างไรก็ตามพระสงฆ์นิคายใหม่ยังยึดมั่นอยู่ในขันธ์ธรรมทางพุทธศาสนา และไม่มีความหวั่นเกรงต่อการเผยแพร่ของศาสนาคริสต์ และไม่มีวาทกรรมที่ว่าจะตั้งข้อรังเกียจพระสงฆ์ที่มีได้สังกัดในนิคายนี้และไม่ปรารถนาที่จะแยกตัวเป็นอิสระโดยไม่ขึ้นกับทางราชการ

พระพุทธรศาสนาธรรมยุติกนิคายนี้ เพิ่งจะมีความมั่นคงในตอนปลายรัชกาลที่ 3 วัตถุประสงค์ในตอนที่เจ้าฟ้ามงกุฎแรกมาอุปสมบทอยู่นั้น มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่เพียงจำนวนน้อย แต่ในตอนหลังคือในปีสุดท้ายก่อนที่พระองค์จะลาสิกขาบทนั้น ได้มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ประมาณ 130-150 รูป ในปี พ.ศ. 2394 ได้มีวัตรธรรมยุติเป็นศูนย์กลางเผยแพร่พระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นเป็น 5 วัด แต่ยังไม่ถือว่าเป็นนิคายใหญ่ ผู้ที่มีศรัทธาในถือศาสนานิคายนี้เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงและทรงอำนาจอิทธิพลอยู่หลายท่าน จึงเป็นตัวอย่างอันดีแก่ภิกษุสงฆ์ในธรรมยุติกนิคายใหม่นี้เลยเป็นแบบฉบับอันดีในพระศาสนา

กิจการพระพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงมีที่สำคัญคือ การปฏิรูปในวงการพระพุทธศาสนา แต่เมื่อคำนึงถึงความรู้สึกรักของประชาชนแล้ว ประชาชนส่วนใหญ่โดยเฉพาะที่อาศัยอยู่ตามหัวเมืองไกล มิใคร่จะสนใจต่อความเคลื่อนไหวนี้เท่าใดนัก เพราะพุทธรศาสนาใหม่นี้พยายามหันไปสู่ความมีเหตุผลมีผล ละทิ้งความเชื่อในเรื่องผีสามเทวดา อำนาจลี้ลับ ซึ่งเป็นความเชื่อที่ขัดกับความเชื่อเดิมของประชาชนที่นับถือพุทธรศาสนาแบบเดิม จึงไม่ค่อยจะเข้ากับศรัทธาของประชาชนเท่าใดนัก

ครั้นต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การพระพุทธศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองมาก เพราะพระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในการพระศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ทรงจัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะดำเนินตามแบบสมัยก่อน

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปกครองคณะสงฆ์ยังคงเป็นไปตามแบบเดิม แต่พระเจ้าแผ่นดินทรงเอาพระราชธุระเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์มากขึ้นทั้งทางการปกครองและการศึกษาของคณะสงฆ์ เพราะเป็นระยะเวลาที่ทรงพัฒนาประเทศชาติ ทรงปรับปรุงกิจการทุก ๆ ด้าน รวมทั้งการทูลบำรุงพระพุทธศาสนาเพื่อให้ประเทศชาติเจริญรุ่งเรืองทั้งทางพระราชอาณาจักรและพระพุทธรจักร

ความเคลื่อนไหวที่สำคัญประการหนึ่งเกี่ยวกับพุทธรศาสนาในรัชกาลนี้คือ โปรดให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อให้คณะสงฆ์มีระเบียบแบบแผนที่มั่นคงกว่าเดิม พระราชบัญญัตินี้มีผลให้พระสงฆ์เริ่มมีบทบาทปกครองตนเองหลังจากอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์เป็นของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว

มาช้านานอย่างไรก็ตาม พระเจ้าแผ่นดินก็ยังทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในคณะสงฆ์ เพราะไทยมีการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นประมุขของคณะสงฆ์ ทั้งปวงคณะสงฆ์เกือบจะไม่มีความคิดริเริ่มหรือความรับผิดชอบใดๆ แม้แต่ผู้มีสมณศักดิ์สูงสุดคือสมเด็จพระสังฆราช²⁸

ใน พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าการปกครองฝ่ายพระราชอาณาจักรก็ได้จัดการวางแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยแล้วส่วนการข้างฝ่ายพระพุทธจักร การปกครองคณะสงฆ์ย่อมเป็นสิ่งสำคัญต่อความเจริญของพระพุทธศาสนาและความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองสังฆมณฑลมีแบบแผนที่เรียบร้อย พระพุทธศาสนาที่จะเจริญรุ่งเรืองและทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทำนุบำรุงคณะสงฆ์ให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ขึ้นไว้บังคับ

ความตาม พ.ร.บ. ปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในมาตรา 3 กล่าวว่า พ.ร.บ. นี้ไม่เกี่ยวกับนิกาชสงฆ์ กิจและลัทธิเฉพาะในนิกาชใดให้สังฆปริณายกนิกาชนั้นบังคับบัญชาว่ากล่าวต่อไปตามเดิม ในมาตรา 4 ได้ยกตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 และพระราชอาคันตุกะเจ้าคณะรองให้รวมเป็นมหาเถรสมาคม ที่กษัตริย์ทรงปรึกษาในการพระศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ทั่วไป พระเถระทั้ง 8 ตำแหน่งนี้จะประชุมกันเป็นมหาเถรสมาคมพิจารณาตัดสินการพระศาสนาถือเป็นเด็ดขาด ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ได้จัดอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวดบังคับบัญชาในมณฑลเมือง อำเภอ ตำบล ให้ขึ้นต่อกันโดยลำดับ กำหนดหน้าที่อธิการวัดและกิจการที่จะรักษาผลประโยชน์ของพระศาสนา²⁹

ในสมัยนี้ แม้จะมีมหาเถรสมาคมสำหรับวินิจฉัยกิจการต่างๆ ของคณะสงฆ์ แต่อำนาจการปกครองที่แท้จริงก็ยังอยู่ที่กษัตริย์ โดยมีมหาเถรสมาคมเป็นที่ทรงปรึกษา แต่ก็ช่วยให้การคณะสงฆ์ดีกว่าสมัยก่อน เพราะก่อนการใช้ พ.ร.บ. นี้ แม้จะมีตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชหรือเจ้าคณะใหญ่ต่างๆ แต่ก็มีได้ปกครองคณะสงฆ์โดยตรง ผู้ดำเนินการปกครองคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ดำเนินการทุกอย่างตั้งแต่การแต่งตั้งสมณศักดิ์ การชำระอธิการ การถอดเป็นต้น แต่เมื่อมีมหาเถรสมาคมขึ้นตาม พ.ร.บ. อำนาจเหล่านั้นก็โอนมาอยู่ที่มหาเถรสมาคม ส่วนการแต่งตั้งสมณศักดิ์เจ้าคณะระดับต่างๆ นั้นกษัตริย์ทรงแต่งตั้ง³⁰

การที่ต้องตรา พ.ร.บ. ปกครองคณะสงฆ์ขึ้น อาจเป็นเพราะนับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา มีจำนวนพระสงฆ์เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 5 มีพระสงฆ์ต่างชาติเป็นจำนวนมาก เช่น พระสงฆ์มอญ และพระสงฆ์จีน เป็นต้น เพื่อจัดปัญหาในเรื่องการปกครอง จึงต้องตรา พ.ร.บ. ขึ้น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมอบภาระการปกครองคณะสงฆ์แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ทรงมีอำนาจปกครองคณะสงฆ์สิทธิขาด

แต่เพียงผู้เดียว จึงทรงมีพระอำนาจประกอบกิจพระศาสนาได้อย่างเต็มที่ ทรงปรับปรุงแก้ไขกิจการต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ทั้งทางการปกครองและการศึกษา งานที่ทรงปรับปรุงแก้ไขและริเริ่มขึ้นใหม่ ได้ใช้เป็นแบบแผนสำหรับปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้ กล่าวได้ว่าความเจริญต่างๆ ในคณะสงฆ์เท่าที่ปรากฏในปัจจุบัน เป็นผลงานจากพระปรีชาสามารถของพระองค์โดยแท้.

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม

พระพุทธศาสนาย่อมมีความสัมพันธ์กับสถาบันต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการปกครอง เศรษฐกิจ หรือสังคมก็ตาม มักจะมีพระพุทธศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยเสมอ ในที่นี้จะกล่าวโดยสรุปถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับการปกครอง พระพุทธศาสนากับเศรษฐกิจ และพระพุทธศาสนากับสังคม

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับการปกครอง

ในเรื่องนี้จะกล่าวเฉพาะประเด็นคือความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างในสถาบันสงฆ์หรือฝ่ายพุทธจักรกับโครงสร้างการปกครองของไทย

ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทยและได้รับความอุปถัมภ์จากพระเจ้าแผ่นดินจนทำให้พระพุทธศาสนาตั้งมั่นคงอยู่ได้ พระเจ้าแผ่นดินแทบทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ทรงมีบทบาทสำคัญในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงปกครองประเทศทั้งทางฝ่ายพระราชอาณาจักรและพุทธจักร อาจกล่าวได้ว่าพระเจ้าแผ่นดินนอกจากจะทรงมีพระราชอำนาจปกครองประเทศ ทางฝ่ายบ้านเมืองแล้วยังคงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์อีกด้วย ทั้งๆ ที่ทางพุทธจักรก็มีพระมุขอยู่แล้ว

เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียทรงอุปการะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้ได้ประดิษฐานมั่นคงและเจริญแพร่หลาย พระภิกษุสงฆ์จึงนำไปประดิษฐานยังนานาประเทศ และเพื่อให้พระพุทธศาสนาตั้งมั่นคงอยู่ได้ ประเทศต่างๆ เหล่านั้นจึงจำเป็นต้องอาศัยพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินช่วยปกป้องคุ้มครองจากการรุกรานของศัตรู และป้องกันมิให้มีการแตกแยกภายในเกิดขึ้น ทั้งนี้เพราะขนบธรรมเนียมประเพณีของประชาชนในประเทศที่รับพระพุทธศาสนามาประดิษฐานกับขนบธรรมเนียมประเพณีของประเทศผู้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแพร่ย่อมต่างกันเมื่อประเทศที่รับพระพุทธศาสนา เช่น ไทย พม่า ลังกา มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติแล้วจึงมีสังฆบริษัทเกิดขึ้น ประเทศเหล่านี้แม้จะมีศาสนาเดียวกันแต่ขนบธรรมเนียมประเพณีต่างกัน ฉะนั้นการปกครองสังฆมณฑลของพระพุทธศาสนาที่มาประดิษฐานยังนานาประเทศ จำต้องอนุโลมตามแบบแผนประเพณีนิยมของประเทศนั้นๆ¹ การปกครองคณะสงฆ์จึงต้องเกี่ยวข้องกับราชการแผ่นดินนับตั้งแต่การวางแบบแผนลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ตลอดจนการตั้งสังฆปริณายกให้มีสมณศักดิ์ลดหลั่นกันลงมาตามลำดับ การฝ่ายพระพุทธรูปและฝ่ายพระราชอาณาจักรจำต้องกลมเกลียวกันไป พระพุทธศาสนาจึงจะประดิษฐานมั่นคงในประเทศนั้นๆ แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาจะเจริญรุ่งเรืองได้ต้องอาศัยความเอื้อมโหฬารและความอดทนหนักอึ้งจากพระเจ้าแผ่นดิน

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยสุโขทัยตอนต้นยังไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอนเช่นในปัจจุบัน กล่าวคือได้แบ่งแยกการปกครองเป็นหลายพวก ในหมู่พระสงฆ์แต่ละพวกพระเถระองค์ใดมีอาวุโสสูงสุดก็จะได้เป็นหัวหน้าพระสงฆ์หมู่นั้น แต่ละหมู่ไม่ขึ้นแก่กันต่างฝ่ายต่างปกครองกันเอง นับว่าการปกครองคณะสงฆ์ครั้งนั้นยังมิได้รวมกันเป็นปึกแผ่นมั่นคง จนกระทั่งพระเจ้าแผ่นดินสุโขทัยทรงเสด็จในพระพุทธรศาสนา พระองค์จึงทรงแต่งตั้งพระสงฆ์องค์หนึ่งองค์ใดเป็นหัวหน้า มีตำแหน่งสูงสุดในคณะสงฆ์ทั้งหมด เรียกว่า พระสังฆราช มีหน้าที่ปกครองดูแลการคณะสงฆ์ในเมืองใดเมืองหนึ่ง ทั้งนี้เพราะลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในระบายนั้น มีลักษณะเช่นเดียวกับวิธีการปกครองพระราชอาณาจักร² กล่าวคือ การปกครองของไทยสมัยสุโขทัยมีโครงสร้างคือ มีเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี ถัดออกไปเป็นหัวเมืองชั้นในรายรอบสุโขทัย 4 ด้านซึ่งได้แก่ เมืองศรีสัชชนาลัย (สุวรรณโลก) เมืองสองแคว (พิษณุโลก) เมืองสระหลวง (พิจิตร) และเมืองกำแพงเพชร นอกจากนั้นก็เป็นหัวเมืองชั้นนอกซึ่งเรียกว่าเมืองพระยามหานคร เช่น เมืองสุพรรณบุรี เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองตะนาวศรี เมืองแพร่ เมืองเพชรบูรณ์ เป็นต้น เมืองพระยามหานครหรือหัวเมืองชั้นนอกนี้คนไทยเป็นเจ้าของปกครองทั้งนี้หมายความว่าในสมัยสุโขทัยนอกจากเมืองสุโขทัยซึ่งเป็นราชธานีแล้วก็มีหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก เมืองเหล่านี้ปกครองโดยเจ้าเมืองซึ่งเป็นคนไทย³ แต่ละเมืองก็มีความสำคัญเหลือมล้ำกันด้วย เช่นเมืองศรีสัชชนาลัยเป็นเมืองที่มีความสำคัญมากที่สุดใบรรดาหัวเมืองชั้นใน

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์มีลักษณะเช่นเดียวกับการปกครองอาณาจักรสุโขทัย กล่าวคือ เมื่อสุโขทัยเป็นราชธานีได้แบ่งการปกครองเป็นหลายเมืองดังกล่าวแล้ว เมืองใหญ่เมืองหนึ่งจะมีพระสังฆราชประจำองค์หนึ่ง มีหน้าที่บังคับบัญชาการคณะสงฆ์ตลอดเขตเมืองนั้น อำนาจมีอยู่เฉพาะในเมืองที่ตนปกครอง เท่ากับว่าสมัยสุโขทัยพระสังฆราชมีอยู่หลายองค์ประจำเมืองใหญ่ต่างๆ ในเมืองใหญ่เมืองหนึ่งนอกจากมีพระสังฆราชเป็นประมุขสงฆ์แล้ว ยังมีปุครูหรือพระครูเป็นผู้ช่วยอีกด้วย แต่ถ้าเป็นเมืองเล็กปุครูหรือพระครูทำหน้าที่เป็นประมุขสงฆ์ของเมืองนั้นเพียงองค์เดียวคือไม่มีพระสังฆราช พระสังฆราชปุครูหรือพระครูของแต่ละเมืองคงจะมีความสำคัญตลอดจนศักดิ์ศรีที่ไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสำคัญของแต่ละเมืองที่เหลือมล้ำกัน พระสังฆราชในเมืองราชธานีและหัวเมืองชั้นในคงจะมีศักดิ์ศรีดีกว่าพระสังฆราชตามหัวเมืองไกลๆ ทั้งนี้เพราะใกล้ชิดกับพระเจ้าแผ่นดินมากกว่า และเป็นที่เคารพนับถือของคนในเมืองหลวง แต่พระสังฆราชของทุกเมืองต้องมาขึ้นกับพระเจ้าแผ่นดิน การคณะสงฆ์ในครั้งนี้ก็ยังไม่รวมกันมั่นคงนัก เนื่องจากแบ่งแยกการปกครองเป็นหลายเมือง หัวเมืองไกลๆ คงจะไม่ได้รับความดูแลเอาใจใส่จากพระเจ้าแผ่นดินเท่าที่ควร

นอกจากตำแหน่งพระสังฆราชและปุครูหรือพระครูแล้ว ยังมีพระมหาเถระและพระเถระซึ่งหมายถึงพระภิกษุสงฆ์ผู้มีอายุพรรษาหรือมีความรู้ความสามารถ เป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป แต่มิใช่เป็นสมณศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้ง

ตำแหน่งในสถาบันการปกครองและตำแหน่งในคณะสงฆ์ พอดีเปรียบเทียบได้ดังนี้⁴

ตำแหน่งในหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก

เจ้าเมืองใหญ่
เจ้าเมืองเล็ก
ประชาชน

ตำแหน่งคณะสงฆ์

พระสังฆราช
ปู่ครูหรือพระครู
มหาเถระ
เถระ

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในระยะแรกลักษณะการปกครองคณะสงฆ์คงเป็นไปตามแบบแผนสมัยกรุงสุโขทัย คือ แบ่งการปกครองเป็น 2 คณะ คือ ความวาสี และอริยวาสี แต่ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสมณศักดิ์ กล่าวคือ สมณศักดิ์สมัยอยุธยาแบ่งเป็น 3 ชั้น คือ สมเด็จพระสังฆราช พระสังฆราช และพระครู

สมเด็จพระสังฆราชเป็นตำแหน่งสังฆปริณายกชั้นสูงสุด เริ่มปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยนี้ โดยได้รับอิทธิพลจากเขมร ตำแหน่งนี้มีคราวละองค์เดียวถือเป็นตำแหน่งสูงสุดในคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร มีอำนาจปกครองคณะสงฆ์ตลอดไปถึงหัวเมืองต่างๆ ไม่จำกัดเฉพาะแต่ที่เมืองหลวงหรือในเขตราชธานี ส่วนตามเมืองใหญ่น้อยก็ยังคงมีพระสังฆราชซึ่งมักเรียกว่า พระสังฆราชา และพระครูปกครองในหัวเมืองตามลำดับ แต่ต้องมาขึ้นกับสมเด็จพระสังฆราชในเมืองหลวง

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีเมืองต่างๆ ที่มีประมุขสงฆ์ เป็นพระสังฆราชา หรือพระสังฆราช 8 เมืองและมีราชทินนามของพระสังฆราชาเหล่านั้น ดังนี้

1. เมืองพิษณุโลก พระสังฆราชา
2. เมืองสุโขทัย พระสังฆราชา
3. เมืองนครราชสีมา พระครูวิบูลยกิจวิจิตรมุนี ที่สังฆราชา
4. เมืองสวางคบุรี พระครูสวางคมุนี ที่สังฆราชา
5. เมืองลพบุรี พระครูปัญญามหาศีลสุนทร ที่สังฆราชา
6. เมืองราชบุรี พระครูพิบูลย์เกียรติ ที่สังฆราชา
7. เมืองเพชรบุรี พระครูสุวรรณมุนี ที่สังฆราชา
8. เมืองจันทบุรี พระครูสังฆราชา^๕

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 บ้านเมืองอยู่ในสภาพระส่ำระสาย การปกครองทางพระราชอาณาจักรก็เกิดความยุ่งเหยิงวุ่นวาย ทางฝ่ายพระพุทธรูปก็อยู่ในลักษณะเดียวกัน กล่าวคือสังฆมณฑลมิได้รวมกันมั่นคงเหมือนก่อน วิชาอารามถูกพม่าเผา พระสงฆ์แตกแยกกระจัดกระจายต่างพากันหลบหนีภัย บางองค์หนีไปอยู่ตามหัวเมืองไกลๆ เพื่อให้รอดพ้นจากภัยสงคราม เป็นเหตุให้เกิดความวิปริตต่างๆ ขึ้นในคณะสงฆ์ คณะสงฆ์ระยะนั้นจึงเสื่อมโทรมมาก แม้แต่ในกรุงเองก็แตกความสามัคคีแบ่งเป็นหลายพวกเพื่อคิดตั้งตนเป็นอิสระ พระสงฆ์ที่มีส่วนร่วมด้วย เช่น พระสังฆราชา เจ้าคณะเมืองสวางคบุรี ก็เป็นหัวหน้าพวกหนึ่งด้วย ในที่สุดเหตุการณ์ต่างๆ จึงส่งผลเมื่อพระยาวิเชียรปราการ (สิน) ได้ชัยชนะ พวกอั้งตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

สถาปนาพระองค์เป็นพระเจ้ากรุงธนบุรี⁶ เป็นการชี้ให้เห็นว่าโครงสร้างของสถาบันการปกครอง และสถาบันสงฆ์อยู่ในลักษณะเดียวกัน

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงจัดการเกี่ยวกับฝ่ายพระราชอาณาจักรแล้ว จึงทรงพยายามฟื้นฟูพระพุทธศาสนา จัดการคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ให้เข้ารูปเหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ไม่ปรากฏว่าได้พบพระราชกฤษฎีกาเลยสักองค์เดียว ในที่สุดทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมดาเป็นสมเด็จพระสังฆราช การคณะสงฆ์สมัยนี้ขึ้นอยู่กับพระราชอัธยาศัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี เช่น เมื่อทรงโปรดพระสงฆ์องค์ใดก็ทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อไม่ทรงพอพระราชหฤทัยก็ทรงถอดเสียจากตำแหน่งโดยหาความผิดมิได้ ยิ่งในตอนปลายรัชกาลทรงสำคัญพระองค์ว่าเป็นพระโสดาบันบังคับให้พระสงฆ์กราบไหว้เมื่อพระสงฆ์ไม่ปฏิบัติตามที่ก็จะถูกลงโทษอย่างหนัก⁷ ดังนั้นเมื่อสถาบันการปกครองมีลักษณะดังกล่าว ความวุ่นวายในคณะสงฆ์ก็ตามมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ซึ่งภารกิจด้านศาสนานี้ ทรงปฏิบัติควบคู่กับการจัดระเบียบข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร และนับจากนี้ไปการพระพุทธศาสนาก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ

ในสมัยรัชกาลพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับโครงสร้างของสถาบันสงฆ์ กล่าวคือ เจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งทรงผนวชอยู่ขณะนั้น ได้ทรงจัดตั้งคณะสงฆ์ใหม่คือ ธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเป็นคณะที่ปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสถาบันสงฆ์ครั้งที่สองเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงดำริให้มีการปฏิรูประบบการปกครองแผ่นดินตลอดจนการศึกษา ทรงสั่งให้สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ขึ้น จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทั้งสองครั้งนี้เกิดขึ้นในสมัยที่ชาวยุโรปกำลังพยายามเข้ามาครอบครองแหลมอินโดจีน การพยายามปรับปรุงโครงสร้างคณะสงฆ์น่าจะเป็นความพยายามสร้างความมั่นคงให้กับสถาบันสงฆ์เพื่อต่อต้านอิทธิพลตะวันตก ในขณะที่ประเทศไทยจำเป็นต้องยอมรับอิทธิพลตะวันตกจึงต้องสร้างความมั่นคงให้กับสถาบันต่างๆ ของประเทศเพื่อความอยู่รอด⁸

จึงอาจกล่าวได้ว่าโครงสร้างของสถาบันสงฆ์กับโครงสร้างการปกครองของไทยอยู่ในลักษณะเดียวกันมานาน จะเห็นได้ชัดจากบทความตอนหนึ่งเรื่องสถาบันศาสนาและสถาบันการเมืองในสังคม ซึ่ง ดร.อมรา พงศาพิชญ์ ได้เขียนลงในวารสารรามคำแหง ฉบับที่ 4 ปีที่ 2 ประจำเดือนมกราคม 2519 หน้า 75-82 ดังนี้

“ในระบอบที่มีการร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) นั้นเป็นระยะที่บ้านเมืองกำลังได้รับการคุกคามจากประเทศฝรั่งเศส สงครามอินโดจีนฝรั่งเศสใน ร.ศ.112 นั้นทำให้ประเทศหลายประเทศต้องสูญเสียอิสรภาพ ประเทศไทยยังคงสามารถรักษาอิสรภาพไว้ได้ แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า บ้านเมืองจะสงบเรียบร้อยปราศจากอันตราย ความไม่สงบเรียบร้อยทางการเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นสะท้อนให้เห็นในกฎบัญญัติ (พ.ศ.2434-2445) ซึ่งชี้ให้เห็นว่าความมั่นคงของศาสนาพุทธและพระธรรมคำสั่งสอนทางพุทธศาสนา ไม่ใช่สิ่งที่ประชาชน

ยอมรับลักษณะการรวมกลุ่มแบบกบฏผีบุญนี้ เป็นการรวมกลุ่มทั้งทางด้านศาสนาและการเมือง มีการต่อต้านระบบการปกครองถึงขนาดที่เรียกว่ากบฏ และในขณะเดียวกันก็มีความเชื่อใหม่ๆ เกิดขึ้น ซึ่งเป็นการท้าทายความมั่นคงของศาสนา ทั้งสถาบันการปกครองและสถาบันศาสนาถูกต่อต้านโดยพฤติกรรมอันเดียวกัน ความไม่มั่นคงของสถาบันการเมืองและสถาบันศาสนาและการว่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ไม่ได้เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาใกล้ๆ กันเพราะความบังเอิญ แต่เป็นเพราะเหตุการณ์และสภาพแวดล้อมชี้ให้เห็นถึงความต้องการที่ยืดเหนียว และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้ น่าที่จะตอบสนองความต้องการอันนี้ได้ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ได้รับการปรับปรุงอีก 2 ครั้งใน พ.ศ.2484 และ พ.ศ.2506 จุดประสงค์เพื่อให้สอดคล้องกับระบบการปกครองของประเทศ ตาราง 1 ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของคณะสงฆ์จากโครงสร้างของคณะรัฐบาล โครงสร้างคณะสงฆ์ได้ร่างขึ้นโดยใช้โครงสร้างของกระทรวงมหาดไทยเป็นหลัก เปรียบเทียบโครงสร้างคณะสงฆ์และคณะรัฐบาล (พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2484)

สมเด็จพระสังฆราช	นายกรัฐมนตรี
1. สังฆสภา	1. สภาผู้แทนราษฎร
2. คณะวินัยธร	2. ฝ่ายตุลาการ
- ชั้นต้น	- ชั้นต้น
- ชั้นอุทธรณ์	- ชั้นอุทธรณ์
- ชั้นฎีกา	- ชั้นฎีกา
3. สังฆมนตรี	3. คณะรัฐมนตรี

เปรียบเทียบโครงสร้างคณะสงฆ์และคณะรัฐบาล (พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505)

1. สมเด็จพระสังฆราช	1. นายกรัฐมนตรี
2. มหาเถรสมาคม	2. กระทรวง กระทรวงศึกษาธิการ มหาวิทยาลัย กรรมการศาสนา
3. ส่วนกลาง	3. ส่วนภูมิภาค
ก. องค์การเผยแผร์	1. เจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะภาค
ข. องค์การศึกษาศาสนา	2. เจ้าคณะจังหวัด
ค. องค์การสาธารณูปถัมภ์	3. เจ้าคณะอำเภอ
	4. เจ้าคณะตำบล
	ก. กองวัฒนธรรม
	ข. กองศึกษา
	ค. กองศาสน-นุอุปถัมภ์
	ง. กองงานเลข
	1. ผู้ตรวจราชการภาค
	2. ผู้ว่าราชการจังหวัด
	3. นายอำเภอ
	4. กำนัน

5" เจ้าอาวาส

ธการมหาเถร

5. ผู้ใหญ่บ้าน

6. พระสงฆ์

สมาคม

6. ประชาชน

จ. กองจริยศึกษา

ฉ. กองศาสนศึกษา

ช. กองศาสนสมบัติ

ซ. กองการพัฒนา

ตัวอย่างจากประวัติศาสตร์ไทยชี้ให้เห็นว่าในประเทศไทยสถาบันศาสนาทำหน้าที่สนับสนุนสถาบันการปกครองตลอดมา ถึงขนาดมีกฎว่าพระภิกษุมีหน้าที่ต้องปฏิบัติตามกฎ 3 ประการ คือ 1. พระวินัยของสงฆ์ 2. กฎจารีตประเพณี และ 3. กฎหมาย จะเห็นได้ว่าพระสงฆ์จำเป็นต้องอยู่ภายใต้กฎประเพณีของสังคมและกฎหมาย หรือกฎการปกครองของสังคม สถาบันศาสนาไม่ใช่สถาบันที่มีอำนาจสูงสุดในประเทศ ถึงแม้ว่าสถาบันศาสนาจะเป็นสถาบันที่ประชาชนยอมรับ และมีศรัทธามากกว่าสถาบันการเมืองตามความเป็นจริงแล้วศรัทธาของประชาชนในสถาบันศาสนายังถูกถ่ายทอดไปยังสถาบันการเมือง และในทางปฏิบัติสถาบันการเมืองยังมีอำนาจเหนือสถาบันศาสนา แต่ในสายตาของประชาชนสมัยโบราณแล้วสถาบันศาสนาและสถาบันกษัตริย์เกือบจะเรียกได้ว่าเป็นสถาบันเดียวกัน การเลียนแบบทางโครงสร้างซึ่งกันและกันมีผลในทางผสมผสานกันสองสถาบันเข้าไว้ในระบบเดียวกันและเป็นการง่ายต่อการยอมรับด้วย....."⁹

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับเศรษฐกิจ

ประเด็นสำคัญที่จะกล่าวคือความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนากับเศรษฐกิจ ต่างกันหรือเหมือนกันอย่างไร และพระพุทธศาสนาจะช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจได้อย่างไร

พระพุทธศาสนากับเศรษฐกิจมีความเกี่ยวข้องกันอย่างมาก ทั้งนี้เมื่อพิจารณาจากความมุ่งหมายของทั้งสองจะเห็นว่าคล้ายคลึงกัน คือทั้งพุทธศาสนาและเศรษฐกิจ ต่างมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างความสุขให้กับมนุษย์ กล่าวคือความมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจก็เพื่อให้ประชาชนมีการกินดีอยู่ดี หรือมีมาตรฐานในการครองชีพสูงขึ้น ในการดำรงชีวิตมนุษย์จำเป็นต้องอาศัยเครื่องอุปโภคบริโภคนานาชนิดอย่างน้อยก็ต้องอาศัยปัจจัยสี่คือ อาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่ และยารักษาโรค แต่มนุษย์จะไม่ต้องการเพียงปัจจัยสี่เพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น เรายังต้องการอยู่อย่างมีความสุขและสะดวกสบายอีกด้วย ฉะนั้นจึงมีความต้องการสินค้าและบริการอื่น ๆ นอกเหนือไปจากปัจจัยสี่ เช่น แทนที่จะต้องเดินทางด้วยเท้า หรือด้วยสัตว์พาหนะเช่นในสมัยก่อน ซึ่งลำบากและกินเวลานาน ก็เดินทางด้วยรถ เรือ หรือ เครื่องบิน ซึ่งสะดวกสบายและเสียเวลาน้อยกว่า ในทางเศรษฐกิจจึงถือว่า ยังมีเครื่องอุปโภคบริโภคมากเพียงใด ชีวิตย่อมมีความสุขและสะดวกสบายมากเท่านั้น จุดมุ่งหมายประการหนึ่งของเศรษฐกิจ คือ พยายามผลิตสินค้าและบริการให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ โดยการใช้ปัจจัยในการผลิตที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เป็นประโยชน์มากที่สุด¹⁰

ส่วนความมุ่งหมายของพุทธศาสนาอาจกล่าวได้ว่า มุ่งที่จะสร้างความสุขให้แก่มนุษย์ เช่นเดียวกัน แต่ความสุขของพระพุทธรศาสนาที่สูงกว่าความสุขของเศรษฐศาสตร์ พระพุทธรศาสนาแบ่งความสุขออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ โลกียสุข และ โลกุตตรสุข โลกียสุขเป็นความสุขของปุถุชนหรือฆราวาสผู้ครองเรือน ยังเป็นความสุขที่พัวพันกับทรัพย์สินสมบัติและวัตถุต่าง ๆ ส่วน โลกุตตรสุข เป็นความสุขของผู้สิ้นกิเลสและสำเร็จอรหัตผลแล้ว เป็นสุขที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่พัวพันกับวัตถุหรืออารมณ์ใด ๆ

จะเห็นได้ว่าแม้พระพุทธรศาสนาจะสอนเรื่องสุขที่สูงกว่าวิชาเศรษฐศาสตร์ก็ตาม แต่พระพุทธรศาสนา ก็มีได้มองข้ามโลกียสุข ซึ่งเป็นความสุขทางเศรษฐศาสตร์สำหรับฆราวาสผู้ครองเรือน ในคัมภีร์ปัญจกนิบาตรอังคตฺรนิกาย พระพุทธรองค์ได้ตรัสถึงความสุขของคฤหัสถ์ว่ามีอยู่ 4 ประการคือ

1. อตฺติสุข สุขเกิดแต่การมีทรัพย์
2. บริโภคสุข สุขเกิดจากการจ่ายทรัพย์
3. อนนฺตสุข สุขเกิดแต่การไม่มีหนี้
4. อนวชชสุข สุขเกิดแต่การทำงานที่ไม่มีโทษ

นอกจากนี้ พระพุทธรองค์ยังได้ตรัสถึงความยากจนว่า “ทพิทุทฺธิยํ ทุคฺคํ โลกํ ความจนเป็นทุกข์ในโลก” และในหลักทฤษฎีธรรมมีกตฺตประโยชน ก็ให้ประกอบด้วยการหมั่นหาทรัพย์และรักษาทรัพย์ที่หามาได้ จะเห็นได้ว่าสำหรับฆราวาสแล้วพระพุทธรศาสนาได้สนับสนุนการที่จะแสวงหาทรัพย์ การรักษาทรัพย์ และการใช้จ่ายทรัพย์ในทางที่ถูกต้อง จึงอาจกล่าวได้ว่าพระพุทธรศาสนา ไม่ได้ขัดกับความมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจเลย

ตามที่กล่าวมา จะเห็นว่าจุดมุ่งหมายทางเศรษฐกิจคือการผลิตหรือการหาสินค้าและบริการ มาบำบัดความต้องการ ความสุขทางเศรษฐศาสตร์จึงเป็นความสุขของการแสวงหาและการได้สิ่งของมาบำบัดความต้องการ หากจะเรียกเป็นภาษาธรรมะก็เรียกว่า สามีสสุข หรือสุขที่เจือด้วยอามิส สำหรับทางพระพุทธรศาสนา นอกจากจะยอมรับสามีสสุขแล้ว ยังได้แนะนำให้รู้จักสุขอีกชนิดหนึ่งซึ่งไม่มีในวิชาเศรษฐศาสตร์คือ นิรามิสสุข หรือสุขที่ไม่เจือด้วยอามิส ซึ่งเป็นความสุขที่เกิดจากการบรรเทาความต้องการและทะยานอยากให้น้อยลง เป็นความสุขที่เกิดจากการเสียสละคือแทนที่จะพยายามหาสิ่งของมาบำบัดความต้องการที่ไม่รู้จักพอ ก็อาจหาความสุขจากการดับความต้องการเสีย และแทนที่จะหาความสุขจากการแสวงหาทรัพย์ เราอาจจะหาความสุขจากการเสียสละทรัพย์เพื่อสาธารณประโยชน์ หรือช่วยผู้ตกทุกข์ได้ยาก ในทางเศรษฐศาสตร์เศรษฐกิจมีทรัพย์ย่อมมีความสุขมากกว่าจากที่ยากไร้ แต่ในทางพระพุทธรศาสนา ยากอาจมีความสุขมากกว่าเศรษฐกิจก็ได้ ในทางพระพุทธรศาสนาผู้มีทรัพย์หรือยากไร้ อาจหาความสุขได้เท่าเทียมกันหากรู้จักควบคุมจิตใจและความอยากของตน แต่ในทางเศรษฐศาสตร์ถือว่าผู้มีทรัพย์เท่านั้นที่จะมีความสุข จะเห็นได้ว่าพระพุทธรศาสนาได้ให้ความสุขกว้างขวางกว่าเศรษฐศาสตร์มาก พระพุทธรศาสนา มีความสุขที่จะให้แก่คนทุกชั้นทุกวรรณะ ไม่ว่าจะมั่งมีทรัพย์หรือยากไร้ การมีเศรษฐกิจดีอย่างเดียว

ไม่เป็นหลักประกันว่าจะได้รับความสุขที่ต้องการต้องมีธรรมะอีกด้วย เพื่อป้องกันและแก้ไขมิให้จิตใจเป็นทาสของความโลภ โกรธ หลงจนเกินไป ธรรมะจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตไม่ว่าจะมีเศรษฐกิจดีเพียงใด

หลักธรรมในพระพุทธศาสนา อาจมีส่วนช่วยวิชาเศรษฐศาสตร์ หรือส่งเสริมสวัสดิภาพทางเศรษฐกิจของประชาชนได้ พระพุทธศาสนาได้วางหลักเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้อย่างสมบูรณ์ และนับเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์นักแม้เวลาจะล่วงเลยมากกว่า 2,500 ปีก็ตาม และแม้ภาวะเศรษฐกิจและสังคมในสมัยนี้จะแตกต่างกว่าในสมัยก่อนมาก หลักคำสอนของพระพุทธองค์ก็ไม่ล้าสมัยแต่ประการใด ยิ่งกว่านั้นหลักเศรษฐศาสตร์บางข้อ ยังตรงกับหลักธรรมของพระพุทธองค์อีก หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจของเอกชนและครอบครัวมีหลายข้อ เช่น

หลักมีทรัพย์ ทรงสอนให้ปฏิบัติดังนี้

1. อุฏฐานสัมปทา	ขยันหมั่นเพียรแสวงหาทรัพย์
2. อารักขสัมปทา	รู้จักรักษาทรัพย์ที่หามาได้
3. กัลยาณมิตตตา	การคบเพื่อนที่ดีงาม
4. สมชีวิตา	เลี้ยงชีพพอเหมาะ

หลักจ่ายทรัพย์ ทรงสอนให้แบ่งจ่าย

1. เลี้ยงบิดามารดา บุตร ภรรยา คนในครอบครัว
2. เลี้ยงดูช่วยเหลือมิตรสหาย
3. ป้องกันและบำบัดอันตรายต่าง ๆ
4. ทำพลีทั้งห้า สงเคราะห์ญาติ รับแขก ทำบุญอุทิศ เสียภาษี ช่วยราชการ บูชาเทวดา

หลักอุฏฐานสัมปทา การขยันหมั่นเพียรแสวงหาทรัพย์ ตรงกับหลักเศรษฐศาสตร์เรื่องผลิตรกรรม (Production) ส่วน อารักขสัมปทา รู้จักรักษาทรัพย์ที่หามาได้ ก็ตรงกับเรื่องการออมทรัพย์ (Saving) ส่วนหลักจ่ายทรัพย์ทั้ง 5 ข้อ ก็ตรงกับหลักเรื่องวิภาคกรรม (Distribution) ซึ่งได้แก่เรื่องการแบ่งปันรายได้

หลักเรื่องสมชีวิตา การเลี้ยงชีพให้เหมาะ คือไม่ให้ฝืดเคืองนัก ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก นับเป็นหลักสำคัญอีกหลักหนึ่ง ในปัจจุบันมักได้ยินคนบ่นเสมอว่า หาเงินได้ไม่ค่อยพอใช้ อาจเป็นเพราะไม่รู้หลักสมชีวิตา คือไม่รู้จักการใช้จ่ายตามควรแก่กำลัง การจ่ายทรัพย์เพื่อเลี้ยงตนและครอบครัว ซึ่งตรงกับเรื่องบริโภคกรรม (Consumption) ในเศรษฐศาสตร์นับว่าเป็นเรื่องที่สำคัญแก่ภาวะเศรษฐกิจของประเทศ ทฤษฎีของ จอห์น เมย์นาร์ด เคนส์ นักเศรษฐศาสตร์ผู้มีชื่อเสียงได้ให้ความสำคัญแก่เรื่องบริโภคกรรมอย่างมาก ถ้าการบริโภคมีน้อยเกินไป สินค้าจะขายไม่ได้ โรงงานและร้านค้าอาจต้องหยุดกิจการ เกิดการว่างงานขึ้นซึ่งเรียกว่าเศรษฐกิจตกต่ำ หรือถ้าการบริโภคมีมากเกินไปก็อาจเกิดภาวะเงินเฟ้อ ผู้คนเดือดร้อนเพราะต้องซื้อสินค้าราคาแพงขึ้น บริโภคกรรมจึงต้องอยู่ในปริมาณที่เหมาะสมกับการผลิต การออมทรัพย์และการลงทุน คนที่ตระหนี่เหนียวแน่นมีเงินแต่ไม่ใช้เงินให้เป็นประโยชน์ ทำให้เกิดภาวะเงินฝืดได้ ส่วนคนที่ใช้จ่ายฟุ่มเฟือยก็อาจทำให้เกิด

ภาวะเงินเฟ้อได้ ดังนั้นหลักสมชีวิตตาของพุทธศาสนาจึงเป็นหลักที่จะช่วยให้ภาวะเศรษฐกิจของประเทศเป็นไปอย่างราบรื่น¹¹

พระพุทธศาสนาอาจช่วยส่งเสริมความเจริญทางเศรษฐกิจได้อีกหลายกรณี เช่น การสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง ปัจจุบันปัญหาเรื่องลูกจ้างหรือกรรมกรกับนายจ้างเป็นปัญหาสำคัญที่มีผลกระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจของประเทศ การขัดแย้งระหว่างลูกจ้างกับนายจ้างมักเกิดขึ้นบ่อย ๆ เช่น มีการนัดหยุดงานโดยกรรมกรและการปิดโรงงานโดยนายจ้าง แต่ถ้าหากลูกจ้างและนายจ้างปฏิบัติตามหลักที่พระพุทธองค์ได้ทรงวางไว้ในเรื่องทศ 6 ก็เชื่อได้ว่าข้อพิพาทรุนแรงต่าง ๆ คงไม่เกิดขึ้น ความมุ่งหมายขององค์การกรรมกรระหว่างประเทศและกฎหมายกรรมกรของประเทศต่าง ๆ ล้วนมีความมุ่งหมายที่จะคุ้มครองลูกจ้างหรือกรรมกร โดยให้ได้รับการปฏิบัติที่เป็นธรรมจากนายจ้าง เช่น ให้ได้รับค่าจ้างที่เหมาะสม เวลาทำงานพอสมควร มีเวลาพักผ่อน ได้รับหลักประกันในกรณีที่เกิดเจ็บป่วยหรือประสบอุบัติเหตุ ธรรมเนียมขององค์การกรรมกรระหว่างประเทศระบุไว้ว่า ห้ามมิให้ถือกรรมกรเป็นทาสหรือสินค้า เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้เกือบจะมีอยู่พร้อมในคำสอนของพระพุทธองค์ ซึ่งทรงสอนให้นายจ้างพึงบำรุงคนรับใช้ด้วยสถาน 5 คือ

1. จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ซึ่งหมายถึงการไม่ใช้งานหนักเกินไป หรือใช้อย่างทาส
2. ให้อาหารและรางวัล ซึ่งหมายถึงการเลี้ยงดูคนงานและให้ค่าจ้างที่เหมาะสม
3. รักษาพยาบาลเวลาเจ็บไข้
4. แจกของมีรสแปลกให้กิน
5. ให้ลูกจ้างมีโอกาสพักผ่อนหย่อนใจ

หลักที่พระพุทธองค์ได้ทรงวางไว้นี้ ตรงกับความมุ่งหมายขององค์การกรรมกรระหว่างประเทศและกฎหมายกรรมกรของประเทศต่าง ๆ ที่ใช้กันอยู่ทุกวันนี้¹²

ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับสังคม

ประเด็นสำคัญที่จะกล่าวคือ พระพุทธศาสนามีส่วนแก้ไขปัญหาสังคมได้มากน้อยเพียงใด พระพุทธองค์ทรงเป็นนักแก้ปัญหาสังคมโดยแท้ จะเห็นได้จากพระพุทธรูปดำรัส 3 คราว คือ¹³

คราวแรก พระดำรัสเกี่ยวกับพระประสงค์ของพระองค์ในการออกทรงผนวช พระองค์ตรัสปรารภในที่ต่างๆ หลายคราวว่า การที่พระองค์ทรงสละความสุขอันยิ่งใหญ่ออกผนวชนั้น เพราะไม่อาจทนคุมมหาชนตกทุกข์ได้ยาก ทรงประสงค์จะค้นคว้าหาทางพ้นทุกข์เพื่อไปช่วยมหาชน แสดงว่าทรงมุ่งแก้ไขสังคม

คราวที่สอง เป็นพระดำรัสในการเผยแพร่พระพุทธศาสนาที่ป่าอิสิปตนะ ใกล้เคียงเมืองพาราณสี คือประมาณเดือนที่หกหลังจากตรัสรู้ พระองค์ทรงรวบรวมพระสาวกได้ 60 รูป เมื่อจะเริ่มส่งพระสาวกรุ่นแรกออกไปประกาศศาสนา พระองค์รับสั่งให้ประชุม มีพระดำรัสให้พระสาวกเหล่านั้นไปบำเพ็ญประโยชน์แก่มหาชน สั่งสอนให้ประชาชนรู้จักธรรมะอันจะเป็น

ประโยชน์ แสดงให้เห็นชัดว่าพระประสงค์แท้จริงในการประกาศศาสนาแก่ชาวโลกอยู่ที่การแก้ไขสังคม โดยถือหลักเกณฑ์ 3 ชั้น คือ ชั้นต้นให้สังคมมีความสุขสมบูรณ์ในปัจจุบัน ชั้นกลางให้คนในสังคมมีจิตใจสูงและชั้นสูงสุดให้คนมีจิตใจสะอาดบริสุทธิ์ ตัดขาดจากความชั่วโดยสิ้นเชิงที่เรียกว่าบรรลุนิพพาน

สาม พระดำริสมอบศาสนิกแก่พระสงฆ์สาวกก่อนจะปรินิพพาน คือพระองค์ทรงนำพระสาวกบำเพ็ญศาสนกิจอันเป็นประโยชน์แก่สังคมมาด้วยพระองค์เอง จนพระชนมายุ 80 พรรษา ทรงประชวรหนักและทรงหยั่งทราบอยู่อีก 3 เดือนก็จะเสด็จปรินิพพาน จึงรับสั่งให้พระสาวกประชุมกันที่สำนักสงฆ์ป่ามหาวัน พระองค์ทรงสั่งเสียให้พระสงฆ์ทำประโยชน์แก่สังคมสืบแทนพระองค์แสดงว่าพระองค์ทรงห่วงใยในสังคมมาก แต่มีหลายคนที่ไม่เข้าใจคิดว่า พระพุทธศาสนามีหลักการอย่างเดียวคือจะให้คุณไปนิพพาน ปล่อยให้สังคมมนุษย์ให้กร้าง ความจริงพระพุทธศาสนาวางหลักช่วยสังคมอย่างสมบูรณ์ เช่น ถ้าอยู่ในโลก ก็จะช่วยให้อยู่ในโลกอย่างสงบสุข แต่ถ้าจะบรรลุโลกุตระก็ทรงช่วยแบบโลกุตระ

ส่วนเรื่องหลักธรรมะในการแก้ปัญหาสังคมนั้น เนื่องจากสังคมมีเงื่อนไขที่จะต้องแก้ไขมาก ข้อธรรมของพระพุทธศาสนาก็มีมากพอๆ กับปัญหาสังคมที่จะต้องแก้ ข้อธรรมในพระพุทธศาสนาที่จะช่วยแก้ปัญหาสังคม อาจแบ่งเป็นหลักใหญ่ๆ ได้ 2 ประเภท คือ

ประเภทแรก เป็นข้อปฏิบัติปรับปรุงตัวเอง

ประเภทที่สอง เป็นข้อปฏิบัติที่ทุกคนจะแสดงออกต่อคนอื่น

ข้อปฏิบัติในการปรับปรุงตัวเอง

ทางพุทธศาสนาถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นมาก วรรณคดีของชาวพุทธมีอยู่ว่ามนุษย์ทุกชาติทุกภาษาต้องการความสงบ เพราะความสงบเป็นมูลฐานของความสุขความเจริญแต่ความสงบของโลกมาจากคน ถ้าคนสงบโลกจึงจะสงบ ที่นี้คนจะสงบหรือไม่ขึ้นอยู่กับตัวเราเอง การที่คนจะสงบก็อยู่ที่ใจของผู้นั้น เพราะฉะนั้นจุดมุ่งหมายอันยิ่งใหญ่ในการแก้ปัญหาสังคมของศาสนาพุทธจึงอยู่ที่ใจของแต่ละคน ถ้าสามารถแก้ไขของตนได้ปัญหาสังคมก็อาจไม่เกิดขึ้น

วิธีแก้ไขคนนั้นทางพุทธศาสนามีหลักที่สำคัญ 2 ประการ คือ

ประการแรก สอนให้เชื่อกรรม คือเชื่อว่าการกระทำของเราเองจะทำให้เราดีหรือเลว สุขหรือทุกข์ เชื่อว่ากรรมเป็นผู้บันดาล ความเชื่อเรื่องกรรมจะแก้ปัญหาสังคมได้ เพราะคนทำดีย่อมได้ดี คนทำชั่วย่อมได้ชั่ว

ประการที่สอง สอนให้พึ่งตัวเอง ชาวพุทธต้องถืออุดมคติที่ว่า “อตตahi อตตโน นาโต” ตนเป็นที่พึ่งของตน ไม่ว่าจะเป็นการทำมาหากิน การสร้างชีวิต ตลอดจนการชำระจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้น ต้องทำด้วยตนเอง มิใช่ขอร้องให้คนอื่นช่วย คนที่คิดพึ่งตัวเองย่อมเป็นคนขยันขันแข็ง ชาวพุทธที่ดีย่อมไม่ทำตัวเป็นกาฝากของสังคม ฉะนั้นคงพึ่งตัวเองจึงเป็นประโยชน์แก่สังคม¹⁴

ข้อธรรมอีกประการหนึ่งที่จะช่วยแก้ปัญหาสังคมคือ การปฏิบัติต่อผู้อื่น วรรณคดีของพุทธศาสนามีว่า มนุษย์ทุกชาติทุกภาษาช่วยกันมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน คนที่ประพฤติธรรม

ทางศาสนาจะต้องให้ความนับถือแก่เพื่อนมนุษย์และช่วยเหลือกันตามควร การที่จะทำเช่นนี้ได้ก็จะต้องแก้ที่ใจ วิธีแก้ใจให้เหมาะกับสังคมนั้น ทางศาสนาพุทธสั่งสอนให้ทุกคนปลูกฝังธรรมสี่ประการไว้ในใจที่เรียกว่า พรหมวิหารสี่ คือ

เมตตา ความรัก ความหวังดีต่อคนอื่นไม่เลือกหน้า มนุษย์ต้องฝึกใจให้มีคุณธรรมในข้อนี้ ด้วยการหักแผ่เมตตาหลังจากไหว้พระสวดมนต์ประจำวัน และในโอกาสพิเศษ เมื่อใจมีธรรมะข้อนี้แล้วการสงเคราะห์หรือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ตลอดจนความสามัคคีย่อมจะมีมาเอง

กรุณา ความสงสาร คือฝึกใจให้รู้สึกเสียใจต่อความทุกข์ของผู้อื่น เมื่อเห็นใครตกทุกข์ก็คิดอยากช่วยให้เขาพ้นทุกข์ ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นใครถือศาสนาใดก็ตาม ธรรมะข้อนี้เป็นมูลฐานแห่งการสงเคราะห์กัน

มุทิตา หรือความดีใจเมื่อคนอื่นได้ดี คือรู้จักสนับสนุนความดีของคนอื่น ไม่อิจฉาริษยาผู้อื่น ให้ทุกคนมีใจสนับสนุนคนดี ธรรมะข้อนี้เป็นมูลฐานของความก้าวหน้าของสังคม เป็นการส่งเสริมคนทุกคนให้ใช้ความรู้ความสามารถเต็มที่

อุเบกขา หรือความยุติธรรม คือให้รู้จักวางตัวเป็นกลาง ไม่ลำเอียงด้วยอคติ ในกรณีที่ตนจะเป็นผู้ให้ความยุติธรรมแก่คนอื่นและแก่สังคม

พรหมวิหารทั้งสี่นี้ มีความสำคัญมากต่อสังคม เพราะเป็นป่อเกิดของการช่วยเหลือกัน ความสามัคคีและความดีงามทั้งปวง ซึ่งเป็นสิ่งที่สังคมต้องการ.

เชิงอรอบทที่ 1

- 1 เสฐียร พันธรั้งษ์, *ศาสนาเปรียบเทียบ* (พระนคร : แพร่วิทยา 2513), หน้า 31.
- 2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.
- 3 *ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่มจบ* (พระนคร : คลังวิทยา, 2506), หน้า 368.
- 4 เสฐียร พันธรั้งษ์, เรื่องเดิม, หน้า 35.
- 5 เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.
- 6 เสฐียรโกเศศ, *เรื่องวัฒนธรรม* (พระนคร : บรรณาการ, 2515), หน้า 188.
- 7 เรื่องเดียวกัน, หน้า 293.
- 8 เรื่องเดียวกัน, หน้า 280.
- 9 ฐิตินา พิทักษ์ไพรวรรณ, *ประวัติศาสตร์ยุคโบราณ* (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2513), หน้า 78.
- 10 เพ็ชรี สุมิตร, *อารยธรรมตะวันออก เล่ม 1* (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2512), หน้า 115.
- 11 *หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานวัฒนธรรมไทย* (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2515), หน้า 7.
- 13 กรมศิลปากร, “ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 กรุงสุโขทัย” (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2500), หน้า 57.
- 14 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “ปาฐกถาเรื่องว่าด้วยมูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยสยาม”, *พื้นฐานอารยธรรมไทย* (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2514), หน้า 37.
- 15 กรมศิลปากร, เรื่องเดิม, หน้า 56.
- 16 สิทธา พิณจกวดล, *วรรณกรรมสุโขทัย* (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2518), หน้า 115.
- 17 ตรี อมาตยกุล, “ข้อที่ควรคิดถึงเกี่ยวกับกรุงสุโขทัย” *นครสุโขทัย* (พระนคร : แพร่พิทยา, 2496), หน้า 79.
- 18 ศิลาจารึก หลักที่ 1 ด้านที่ 3 บรรทัดที่ (3) ถึง (10)
- 19 ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, *คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทยเรื่องพื้นฐานวัฒนธรรมไทย* (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2514), หน้า 52.
- 20 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 43.
- 21 พระยาประชาภิจักรจักร, *พงศาวดารโยนก* (พระนคร : ชูสิน 2498), หน้า 79.
- 22 *พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน* (พระนคร : ก้าวหน้า,

2507). หน้า 213-215.

²³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์ครั้งที่ 6, พระนคร : โรงพิมพ์ศิwap, 2511), หน้า 619.

²⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : โรงพระจันทร์, 2478), หน้า 170.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 330.

²⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์สยาม (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2496), หน้า 127.

²⁷ R. Lingat, "History of Wat Pavaraniveca" p.80.

²⁸ Kenneth E. Wells, Thai Buddhism : Its Rites and Activities (Bangkok : Bangkok Times Press, 1893), p.13.

²⁹ ราชกิจจานุเบกษาเล่ม 29 วันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ.121, หน้า 214.

³⁰ Phra Sasana Sophana, The Maxims of the Sangharaja of Thai Sangha (Bangkok : Mahamakutrajaividhayalaya Press, 1937), p.5.

เชิงอรรถที่ 1

ตอนความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม

- 1 สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี (พระญาณวิมล) พระราชาคณะเจ้าคณะรองชั้นหิรัญบัฏ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 3.
- 2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.
- 3 อมรา พงศาพิชญ์, “สถาบันศาสนาและสถาบันการเมืองในสังคม” วารสารรามคำแหง ปีที่ 2 ฉบับที่ 8 (มกราคม, 2519), หน้า 75.
- 4 เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.
- 5 สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี (พระญาณวิมล) พระราชาคณะเจ้าคณะรองชั้นหิรัญบัฏ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 39.
- 6 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์ครั้งที่ 6, พระนคร : โรงพิมพ์ศิวพร, 2511), หน้า 619.
- 7 เรื่องเดียวกัน, หน้า 688.
- 8 อมรา พงศาพิชญ์, เรื่องเดิม, หน้า 79.
- 9 เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.
- 10 สมพร เทพสิทธิ, พระพุทธศาสนากับเศรษฐกิจและชีวิตประจำวัน พระนคร : อักษรบริการ, 2513), หน้า 7.
- 11 เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.
- 12 เรื่องเดียวกัน, หน้า 26-27.
- 13 ปิ่น มุกข์กันต์, นาทีกอง (พระนคร : คลังวิทยา, 2508), หน้า 200.
- 14 เรื่องเดียวกัน, หน้า 207.